

Міністерство внутрішніх справ
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

УДК 340.12

КОВАЛЬОВА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ Й ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор

Цимбалюк Михайло Михайлович

Львів – 2014

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Методологічні проблеми філософсько-правового обґрунтування справедливості та відповідальності як предмета наукового дослідження	12
1.1. Філософія права як методологія дослідження виміру справедливості та відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ	12
1.2. Стан дослідження формування демократичної правової держави в контексті справедливості та відповідальності	28
1.3. Значення діяльності органів внутрішніх справ у державотворенні та формуванні громадянського суспільства	45
<i>Висновки до розділу 1</i>	<i>61</i>
Розділ 2. Соціально-філософські та юридичні інтенції справедливості та відповідальності	63
2.1. Філософська методологія інтерпретації понять «справедливість» і «відповідальність»	63
2.2. Юридична природа принципів справедливості та відповідальності	80
2.3. Порівняльний аналіз реалізації принципів справедливості й відповідальності в національному та міжнародному праві	94
<i>Висновки до розділу 2</i>	<i>108</i>
Розділ 3. Справедливість і відповідальність як категоріальна детермінація діяльності органів внутрішніх справ	110
3.1. Справедливість і відповідальність як базисні елементи правозастосування в діяльності ОВС	110
3.2. Нормативно-правові форми реалізації ОВС принципів справедливості та відповідальності	124
3.3. Органи внутрішніх справ як суб'єкт забезпечення справедливості та відповідальності	137
<i>Висновки до третього розділу</i>	<i>150</i>
Висновки	152
Список Використаних Джерел	158

ВСТУП

Актуальність теми. Прагнення пошуку нових методологічних засад прогресивних трансформацій соціогуманітарного простору детермінує посилення уваги наукової спільноти до феноменології справедливості та відповідальності як невіддільних компонентів людської екзистенції. Утім, незважаючи на те, що філософське осмислення вказаних концептів цікавило суспільство на кожному етапі цивілізаційного розвитку в різних парадигмальних координатах, сьогодні не можна констатувати існування вичерпної концепції, спроможної відобразити однозначне розуміння онтологічної, антропологічної, аксіологічної, праксеологічної сутності категорій «справедливість» та «відповідальність».

Особливої актуальності набуває репрезентація засад реалізації вказаних принципів у діяльності правоохоронних органів, зокрема органів внутрішніх справ. Покликання правоохоронців забезпечити правовий порядок, захистити права та свободи людини, втілити у правозастосовну практику регулятивний вплив нормативно-правових приписів іманентно пов'язане з рефлексією ціннісних інтенцій гуманітарної політики держави, зокрема щодо визначення міри справедливого і несправедливого, міри відповідальності за вчинене діяння, міри свободи тощо.

Стосовно пізнання сутності та закономірностей функціонування справедливості і відповідальності, концептуальний дискурс набуває особливого звучання в умовах реалізації Україною прагнення побудови демократичної, правової держави та формування громадянського суспільства. На тлі розпочатих глобальних перетворень перед органами внутрішніх справ постають нові виклики, які детермінують потребу переосмислити завдання та пріоритети у сфері забезпечення міжнародних стандартів і принципів щодо захисту прав і свобод людини, підстав та

механізму притягнення до юридичної відповідальності, застосування справедливого правового примусу тощо.

Витоки формування інтенціоналу понять «справедливість» та «відповідальність» сягають часів античної філософії, яка тяжіла до натуралістичного світорозуміння (Аристотель, Геракліт, Демокріт, Епікур, Платон, Сенека, Сократ, Цицерон). Свої трактування сутності справедливості та відповідальності пропонували мислителі й Середньовіччя, Відродження, Просвітництва та Нового часу (Ф. Аквінський, І. Бентам, Г. Гегель, І. Кант, Т. Кампанелла, Ш. Монтеск'є, Т. Мор, Р. Оуен, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза, Ш. Фур'є та ін.). Вагомий внесок у розробку проблем реалізації вказаних принципів здійснили К.-О. Апель, Ю. Габермас, Ф. Гаєк, М. Горкгаймер, О. Гьоффе, Р. Дворкін, Л. Ерікссон, Г. Йонас, Г. Маркузе, Х. Перельман, П. Рікер, Дж. Ролз, Р. Рорті, Ч. Тейлор, Дж. Хосперс, І. Янг та ін.

Вивченню окремих аспектів справедливості присвячені роботи В. Андрущенка, З. Бербешкіної, Є. Бистрицького, І. Бичка, В. Васильчук, Н. Гайворонюк, В. Горбатенка, О. Грищук, В. Давидовича, З. Добош, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, І. Луцького, Є. Марченка, М. Момот, С. Околіти, М. Поповича, В. Самохвалова, В. Сокурєнка, Г. Соловей, С. Хумудалія та ін. Важливими є розробки проблем юридичної відповідальності, відображені в наукових працях С. Алексєєва, О. Бондарєва, С. Братуся, В. Грищука, Ю. Денисова, М. Духна, В. Івакіна, А. Козловського, С. Комарова, О. Корольова, В. Лазарева, О. Михайленка, О. Назарової, С. Погребняка, І. Самощенко, А. Селіванова, О. Скакун, В. Трутня та ін.

Діяльність органів внутрішніх справ досліджували В. Авер'янов, О. Бандурка, М. Ануфрієв, І. Бачило, В. Білоус, І. Бородін, І. Голосніченко, В. Грохольський, С. Гусаров, В. Гуславський, В. Журавський, Р. Калюжний, В. Коваленко, Т. Коломоєць, Я. Кондратьєв, О. Копиленко, О. Кузьменко, Н. Матюхіна, О. Негодченко, В. Олефір, Н. Оніщенко, О. Остапенко, В. Петков, С. Петков, Т. Проценко, С. Стеценко, О. Теличкін, В. Шкарупа, О. Ярмиш та ін.

Втім, незважаючи на те, що справедливість і відповідальність неодноразово ставали предметом наукового аналізу, недостатньо глибокими видаються міждисциплінарні розвідки, присвячені пізнанню ціннісно-сміслових, ідейно-світоглядних та інших аспектів функціонування цих цивілізаційних феноменів в умовах сучасного державотворення та правотворення. Поза увагою залишається питання реалізації вказаних принципів у діяльності органів внутрішніх справ, що підтверджує актуальність дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Наукове дослідження здійснено відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 649-р «Про затвердження Концепції реформування наукової та науково-технічної діяльності в системі органів внутрішніх справ» (щодо використання сучасних інформаційно-психологічних технологій у діяльності ОВС і проведення міжгалузевих досліджень на стику юридичних та інших наукових галузей знань). Робота виконана з урахуванням «Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 років», затверджених Наказом МВС України від 29 липня 2010 р. № 347, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямом «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є обґрунтування філософсько-правових засад, які формують ідеологічне підґрунтя для реалізації принципів справедливості та відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ.

Для досягнення поставленої мети окреслено такі *задачі*:

- розкрити методологічний потенціал філософії права для пізнання сутності понять «справедливість» та «відповідальність»;

- виявити гуманістичні засади формування демократичної, правової держави, які втілюють максими справедливості та відповідальності;
- показати ефективність, значущість діяльності органів внутрішніх справ для процесу державотворення та формування громадянського суспільства;
- обґрунтувати інтерпретацію понять «справедливість» та «відповідальність» у філософсько-правовому вимірі;
- виявити юридичну природу концептів «справедливість» і «відповідальність»;
- здійснити порівняльне дослідження національного й міжнародного права для того, щоб виявити оптимальну модель реалізації справедливості та відповідальності;
- дослідити сутність правозастосовної діяльності крізь призму основних ідеологем справедливості й відповідальності;
- визначити нормативно-правові форми реалізації справедливості та відповідальності в контексті гуманістичної парадигми;
- з'ясувати роль органів внутрішніх справ у сфері забезпечення реалізації справедливості та відповідальності в умовах сучасного державотворення та правотворення.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають у процесі діяльності органів внутрішніх справ.

Предмет дослідження – філософсько-правові засади реалізації принципів справедливості і відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи стали принципи світоглядного плюралізму, всебічності, комплексності, контекстуальності вивчення предмета дослідження. *Системний* дозволив розглянути предмет дослідження в багатоманітності його зв'язків (підрозділ 1.1), сформулювати систему критеріїв, які дають змогу визначити рівень

втілення принципів справедливості та відповідальності в сучасному праві (підрозділ 3.2). *Історико-генетичний* забезпечив дослідження витоків формування концептів «справедливість» та «відповідальність» (підрозділи 1.1, 2.1). *Феноменологічний* застосовано для виявлення трансцендентних основ актуалізації справедливості та відповідальності як соціокультурних феноменів (підрозділ 1.1). *Компаративний* дав змогу здійснити порівняльний аналіз інтерпретацій понять «справедливість» та «відповідальність», які були сформульовані в парадигмальних координатах різних історичних епох (підрозділ 2.1), зіставлення норм національного та міжнародного права задля пошуку шляхів оптимізації вітчизняної правової системи (підрозділи 2.3, 3.3). За допомогою *герменевтичного* виявилось можливим розкриття сутності у правовому та вузькому юридичному вимірах (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2). *Аксіологічний* використано для з'ясування значення органів внутрішніх справ у сучасному державотворенні, формуванні громадянського суспільства (підрозділ 1.3), для висвітлення ціннісного потенціалу справедливості і відповідальності щодо правозастосовної практики (підрозділ 3.2). *Антропологічний* детермінував необхідність осмислення предмета дослідження з позиції системи «особа» – «суспільство» – «право» – «держава», у котрій визначальна роль відведена особі як суб'єктові правових відносин, в онтології якого справедливість та відповідальність визнаються невіддільними компонентами. Логічні методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування) було використано для критичної оцінки предмета дослідження, вдосконалення понятійно-категоріального апарату, узагальнення результатів та формулювання висновків.

Теоретичним підґрунтям дисертації стали наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених у галузях філософії права, загальної теорії держави і права, міжнародного права, історії держави, політичних і правових учень, філософії, політології, історії, соціології, психології, логіки, теології, етики, культурології.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці в межах комплексного дослідження проаналізовано філософсько-правовий вимір фундаментальних засад реалізації принципів справедливості та відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ. При цьому одержано нові результати, які відображають особистий внесок автора в розробку досліджуваної теми:

у перше:

обґрунтовано методологічний потенціал філософсько-правової науки, що дозволило досліджувати реалізацію принципів справедливості та відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ крізь призму онтологічного, гносеологічного, аксіологічного, праксеологічного, герменевтичного та антропологічного аспектів;

запропоновано визначення понять «справедливість» та «відповідальність» як філософсько-правових полідисциплінарних категорій, що, перебуваючи в когерентному зв'язку, відображають конкретно-історичні уявлення про міру належного (моральний аспект), міру відповідності різних соціальних явищ та вчинків (соціальний аспект), трактування цієї міри у свідомості особи (психологічний аспект), закріплення в нормах права (правовий аспект), відображення в гуманітарній політиці держави (політичний аспект), актуалізації в системі загальносупільних ідей, поглядів (ідеологічний аспект);

доведено, що діяльність органів внутрішніх справ імпліцитно відображає рівень справедливості та відповідальності, імплементований у площину сучасного правотворення, правореалізації та правозастосування;

з'ясовано, що, незважаючи на існування певних відмінностей, норми національного та міжнародного права характеризує єдність трактування справедливості і відповідальності як методологічних засад гуманістичної моделі організації державного й суспільного ладу;

удосконалено:

концептуальний інструментарій філософських дискурсів щодо експлікації феноменів справедливості та відповідальності у двох вимірах: теоретичному, що передбачає дослідження еволюції філософсько-правового розуміння справедливості і відповідальності в соціогуманітарному просторі, та практичному, що детермінує дослідження екстраполяції інтенцій справедливості і відповідальності у процесі державотворення та формування громадянського суспільства;

аргументацію юридичної природи концептів «справедливість» та «відповідальність», у контексті якої справедливість розглядають як обов'язковий атрибут демократичної, правової держави, що корелюється із суб'єктивними правами, свободами та обов'язками, а змістовні параметри відповідальності визначаються як реакція держави на скоєне правопорушення;

теоретичні засади вдосконалення правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ задля забезпечення належного балансу дихотомії «справедливість – відповідальність» у правозастосовній практиці;

дістали подальший розвиток:

дослідження антропологічної аксіосфери діяльності органів внутрішніх справ, структура якої компонується базовими загальнолюдськими цінностями, зокрема принципами справедливості та відповідальності;

інтерпретація феноменів справедливості та відповідальності як критеріїв, на підставі яких можна висновувати про якість правової системи та її ціннісні домінанти;

доктринальні засади формування демократичної правової держави в контексті гуманістичної парадигми, невіддільним компонентом якої вважається пріоритет принципів справедливості та відповідальності.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дослідженні висновки можуть стати методологічною основою нормотворчої діяльності органів державної влади та науковим підґрунтям практичної

роботи правоохоронних органів у ході реалізації гуманітарної політики держави та реформування правової системи України. Окремі положення і висновки дисертації можуть бути застосовані в навчальному процесі для підготовки підручників, навчальних посібників, методичних матеріалів та в процесі викладання навчальних дисциплін «Філософія права», «Правознавство», «Філософія», «Порівняльне правознавство», «Професійна етика», «Деонтологія», «Теорія держави та права», «Етика та естетика» тощо. Матеріали наукової роботи можуть бути використані в науково-дослідній сфері для активізації пошуків філософсько-правових засад державотворення та правотворення, усунення наявних прогалин філософсько-правового осмислення реалізації принципів справедливості і відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень оприлюднені на міжнародних та національних науково-практичних конференціях. Серед них: V Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Суми, 19–20 травня 2012 р.); V Всеукраїнська науково-практична конференція «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» (м. Львів, 1 червня 2012 р.); Науково-практична Інтернет-конференція «Правове регулювання суспільства та проблеми юридичної техніки» (м. Івано-Франківськ, листопад-грудень 2012 р.); 1-а Регіональна науково-практична конференція «Державотворення та право творення в Україні : проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 11 квітня 2013 р.); VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» (м. Львів, 7 червня 2013 р.).

Публікації. Основні положення і висновки, сформульовані в дисертаційній роботі, викладено в п'яти наукових статтях, чотири з яких опубліковано у фахових виданнях України з юридичних наук, одна – у

виданні іншої держави (Російська Федерація), а також у тезах п'ятьох доповідей на науково-практичних заходах.

Структура дисертації і послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою викладу проблеми, планом, метою та задачами дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 174 сторінок, з яких загальний обсяг тексту – 157 сторінок. Список використаних джерел складається із 187 найменувань на 17 сторінках.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ОБҐРУНТУВАННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПРЕДМЕТА НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Філософія права як методологія дослідження виміру справедливості та відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ

Динамічні процеси сучасного глобального світу ставлять кожну людину в складні умови соціального життя, що характеризуються постійним зростанням невизначеності та ступеня ризикованості. Зростання обсягу та якості отриманих людством знань допомагає виробляти стратегію розвитку цивілізаційного процесу, адекватну динаміці навколишнього природного та соціального середовища. Але для такого поступального руху слід неухильно дотримуватися певного етично-культурного рівня суспільної та індивідуальної свідомості й самоусвідомлення людського буття. Обмежене мислення й відповідне применшення ролі філософії зумовлює обмеженість і втрату орієнтирів, не тільки накопичених досвідом суспільства упродовж тисячоліть, а й нерідко набутих у житті окремої людини, впливаючи на її вибір і наповнення власного буття чітким змістом.

Крім того, постійне зростання тиску соціуму на окремого індивіда, пов'язане зі змінами ціннісних орієнтацій, необхідністю пошуку і швидкого розв'язання нагальних проблем, стресові ситуації, присутні в сучасному житті, вимагають збереження та розвиток внутрішнього балансу світоглядних установок і переконань, узгодження внутрішнього світу людини та світоглядної культури суспільства, у якому вона живе і діє.

У масштабі всього людства культурну спадщину представляють і визначають так звані культурні універсалиї – своєрідні інваріанти розвитку, елементи культури. Культурні універсалиї – це норми, цінності, правила,

традиції, властиві всім культурам незалежно від географічного положення, історичного часу й соціального устрою суспільства. Культурні універсалії існують, оскільки всі люди, у якій би частині світу вони не жили, фізично і психологічно влаштовані однаково, вони мають одні й ті ж біологічні та суспільні потреби, стикаються із загальними проблемами, які ставить перед цивілізацією навколишнє природне й соціальне середовище [85, с. 18].

Існування світу культури, який охоплює системи різноманітних цінностей, вимагає цілісного підходу до проблеми свідомості, який дозволив би «концептуально об'єднати її «природний» і соціокультурний аспекти» [50, с. 11]. Природна й соціальна складові – різні аспекти такої цілісності, як буття людини; вони відображають об'єктивний світ і формують людську самосвідомість.

Будь-яке суспільство будується на певній системі цінностей. Це – соціально схвалювані, підтримувані більшістю членів суспільства уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. Будучи визнаними, цінності, зазвичай, не беруться суспільством під сумнів, вони є еталоном та ідеалом для всіх людей.

Конкретний індивід може вибирати, приймати ті чи інші цінності або заперечувати їх. Термін «ціннісні орієнтації» вказує на індивідуальний вибір особою конкретних цінностей як еталона, моделі своєї поведінки.

Отож цінності стосуються групи або суспільства, ціннісні орієнтації – індивіда. Цінності є складовою світогляду, що базується на переконаннях багатьох людей стосовно цілей, до яких слід прагнути.

Філософія аналізує складні явища, ідеї, а їх з'ясування є необхідною попередньою умовою прийняття грамотних і розумних рішень. Філософський світогляд допомагає особі сформулювати проблему, що дуже важливо для здійснення реального життєвого вибору. Методологія філософії здатна пояснити численні абстрактні речі, такі як правильне і неправильне міркування, справедливість і несправедливість, значення і цінність [87, с.

211]. Чітке розуміння таких абстрактних понять дозволяє краще пізнати життя й життєві можливості.

Ключовою ланкою нормативної системи культури та свідомості є мораль суспільства – система норм і принципів, поглядів і оцінок, що регулює поведінку людей у суспільстві за допомогою приписів, відповідно до яких можна говорити про правильність чи неправильність, справедливість. У культурно-нормативній системі та суспільній свідомості всі елементи повинні певним чином співвідноситися, разом складати логічно пов'язану, цілісну систему поглядів на суспільне буття.

Таким чином, виконуючи одну зі своїх головних функцій – соціально-аксіологічну, філософія відображає ціннісні уявлення про соціальний ідеал, вибудовуючи суспільну ідеологію як сукупність фундаментальних ідеалів соціуму, загальне визнання яких забезпечує суспільну єдність і цілісність. Зміст цього процесу полягає в дослідженні таких цінностей, як істина, добро, краса, справедливість, відповідальність тощо. На думку І. Канта, ідеал є представленою в образній формі «внутрішньою метою», що регулює вічний порив (бажання) людства подолати всі суперечності між загальним і одиничним, суспільством та індивідом. У суспільному трактуванні ідеал – це образ мети діяльності людей, об'єднаних розв'язанням загальної задачі побудови справедливого соціуму, що дає можливість людині самореалізуватися у своїх творчих потенціях [130, с. 16]. Така реалізація не тільки дозволяє розвиватися, але насамперед забезпечує певну психологічну адаптацію, пов'язану з невизначеністю та мінливістю життєвих ситуацій.

Різновидом суспільних норм і правил є закони. Це – норми, обов'язкові правила поведінки, оформлені парламентським або урядовим документом, тобто підкріплені політичним авторитетом держави, існування яких вимагає неухильного виконання чи дотримання всіма громадянами.

Історично розрізняють:

– закони звичаєвого права (у доіндустріальному суспільстві – сукупність неписаних правил поведінки, санкціонованих державою);

– формальні (юридичні) закони, закріплені конституцією – основним політичним законом країни, які поступово виникли зі звичаєвого права. Порушення законів тягне за собою кримінальні покарання, найсуворішим з яких є страта.

Звичайно, закони просто кодифікують найбільш важливі норми, які вже існують у суспільстві. Інші закони вводять нові норми, які відповідають конституції країни, що вважається головним політичним законом суспільного життя.

Слово «право» (*jus*) походить від латинського *justitia* («правда», «справедливість»), бо право в давнину розуміли як мистецтво творити добрі й справедливі справи. У ньому поєднані елементи соціальних, моральних та естетичних норм. Право є системою обов'язкових правил поведінки, санкціонованих державою і виражених у певних нормах.

Право як система загальнообов'язкових норм і відносин, закріплених офіційним чином у суспільстві у формі законів і підзаконних актів, як і культурно-моральні принципи, має соціально-узагальнююче значення, фіксуючи в собі і загальне, і первісне, що становить культуру співжиття в соціумі, яка виражається в міжособистісних і міжгрупових відносинах. Тут спостерігаємо взаємовплив права, світогляду й моралі, у процесі чого відбувається взаємокорегування суспільної поведінки.

Філософія права як методологія дослідження виміру справедливості та відповідальності є доказом, що право – це одночасно і моральна, і соціальна категорія, система моделі суспільних відносин. Воно (право) є фундаментом суспільства, яке формулює сукупність правил та відносин, яких повинна дотримуватися людина, живучи у суспільстві. Розвиток сучасного соціуму немислимий без активізації культурно-духовного потенціалу людства й окремої людини. Філософія досліджує всі аспекти соціального життя, спрямовуючи конкретні знання на розуміння життя загалом.

Як відзначає М.М. Жовтобрюх, роль філософії права обумовлена тим, що, досліджуючи онтологічний, антропологічний, історико-логічний та гносеологічний аспекти права, вона виробляє загальні принципи, шляхи та методи пізнання правової дійсності, які використовуються для дослідження спеціальних правових об'єктів [53, с. 5].

Методологія – це система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також учення про цю систему. Питання про структуру методології дослідження неоднозначне. Вирізняють кілька рівнів. Зокрема, В.В. Бедь вважає, що найбільш повно і чітко суть поняття «методологія дослідження» сформульована авторами [13, с. 21]. У структурі методологічного знання вони виокремлюють чотири рівні: 1) філософської методології; 2) загальнонаукової методології; 3) конкретно-наукової методології; 4) процедур і методики дослідження.

Рівень філософської методології – це загальний спосіб пізнання реальної дійсності. Ядро філософської методології становить діалектика, що ґрунтується на гносеологічних принципах (принципи розвитку, загального зв'язку, системного підходу, єдності теорії і практики) та основних законах і парних категоріях. Це пояснюється тим, що науку цікавлять не лише явища, а й їх походження (джерела), внутрішній взаємозв'язок, причинна обумовленість. Як методологія дослідження філософія права не тільки обмежується пропозицією загальної системи методів дослідження правових об'єктів, а й визначає певний світоглядний аспект, з'ясовуючи певні категоріальні форми осягнення права, визначаючи його суспільний сенс.

Філософське осмислення проблем права з гуманістичних позицій та з огляду на психологічні й культурні чинники є життєво необхідне для побудови правової держави та нового розуміння принципів і категорій права, які покладені в основу діючих державних інститутів, законодавчих та нормативно-правових актів. Право часто підсвідомо асоціюється зі справедливістю, але в юридично-правовому аспекті це – різні поняття, хоч і досить близькі за своєю сутністю.

Справедливість як філософсько-правова категорія не є ні особливою формою чи частиною права, ні явищем, протилежним праву. Як філософсько-культурний феномен справедливість у людській діяльності вважають критерієм оцінки позитивної чи негативної якості міжособистісних чи суспільних відносин, у тому числі й у галузі права. Саме критерій справедливості дозволяє зважати на особливості кожного конкретного випадку у взаємовідносинах, на відміну від застосування правових принципів і норм, які визначають лише загальний аспект взаємовідносин.

Створення певного морально-світоглядного базису, підґрунтя якого становить правосвідомість, є певною соціальною гарантією позитивних соціальних змін у побудові громадянського та правового суспільства, котрі покликані здійснювати регулювання та обмеження різноманітних взаємодій, взаємовпливів, інтересів, бажань між окремими громадянами, соціальними групами, забезпечуючи поступальний і соціально сталий розвиток суспільства. Таке обмеження і регулювання дозволяє визначити право як соціальну дисципліну, «утворену сукупністю правил поведінки, котрі в рамках більш чи менш організованого суспільства регулюють соціальні відносини і дотримання яких забезпечується, за необхідності, шляхом суспільного примусу» [17, с. 36].

Розвиток правової держави й побудова громадянського суспільства як осмисленого справедливого вираження людських взаємовідносин вимагає розгляду таких категорій, як «рівність», «справедливість», «свобода», «закон», «відповідальність». Закон як суспільно-правове явище, безсумнівно, передбачає наявність об'єктивної загальної значущості незаперечного розпорядження, принципу, що визначається, нормативно конкретизується в суспільно прийнятих нормах, можливість застосування примусових заходів до його порушників, регулюючи в такий спосіб найважливіші суспільні відносини. Дотримання законів формує правомірну поведінку громадян суспільства, тобто поведінку, що базується на правових нормах.

У правовій поведінці реалізуються різноманітні потреби й законні інтереси окремої особи та суспільства і держави загалом. Правомірна поведінка – це дії громадян, посадовців, державних, суспільних та інших організацій, держави, пов'язані з реалізацією суб'єктивних прав усіх учасників суспільних відносин і належним виконанням покладених на них юридичних обов'язків.

Отже, правомірна поведінка – це поведінка людей, яка не суперечить розпорядженням правових норм. Також вона – суспільно необхідне і суспільно корисне явище. В основі правомірної поведінки є усвідомлення людьми справедливості правових приписів, відповідальності перед суспільством і державою за свої вчинки. Це означає, що правомірна поведінка завжди вимагає досить високого рівня правосвідомості суспільства чи його членів.

Справедливість автори філософської енциклопедії визначають як загальний принцип, відповідно до якого індивідууми повинні отримувати те, на що вони заслуговують [116, с. 279]. Це, здавалося б, звичайне поняття намагалися розкрити класики філософії, починаючи від Аристотеля і Канта. У масштабі людського життя раціональна обґрунтованість індивідуальної долі називають справедливістю, а саме справедливою подякою за діяння.

У суспільному розумінні справедливість часто розглядається як певна морально-ціннісна установка стосовно певних соціальних інститутів і соціальних взаємозв'язків, до структури якої входить принцип порівняння з деякою суспільно прийнятою та історично засвоєною нормою або зразком очікування (певним критерієм) справедливості, згідно з якими оцінка відповідних суспільних чи міжособистісних відносин, що часто виявляється в матеріальних, соціальних, статусних чи інших перевагах, благах чи, навпаки, рівності громадян між собою або перед суспільством, громадою, іншими учасниками відносин, тобто перед певним суспільним утворенням.

Так, на думку А.В. Зуєвої, «в загальному розумінні справедливість – співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між

індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права» [62, с. 112]. У праві справедливість (правова справедливість) – застосування закону й управління легальними закладами, які в сучасних суспільствах здебільшого здійснюються професіоналами [62, с. 112].

Потреба застосовувати принципи справедливості як елементи пом'якшення суворості загальної правової норми й індивідуальної оцінки становища сторін спору або обставин конкретної ситуації можуть виникати за різних обставин, які багато в чому відрізняються між собою. Водночас на основі справедливості далеко не завжди можна на свій розсуд заповнити прогалини в існуючому правовому полі. Це є у таких випадках, як суд присяжних, дозвіл міжнародного права сторонам суперечки або арбітрам ухвалювати рішення, керуючись принципом справедливості (п. 3 ст. 2 Статуту ООН [136]).

Вимоги справедливості, закріплені у праві, отримують силу закону й забезпечуються підтримкою з боку держави. Таким чином, вони отримують подвійне суспільне підтвердження: є водночас і моральними, і правовими. Тому справедливість стає етико-юридичним феноменом. Таким чином, філософсько-правовий підхід дозволяє діалектично розглядати категорію справедливості та подолати односторонній підхід до її розуміння.

Філософський аспект застосування принципу справедливості в загальній системі принципів права передбачає його особливу координаційну роль через досягнення оптимального співвідношення між загальнолюдськими (у тому числі й правовими) принципами, які відповідають певному рівневі економічного, політичного, соціального та культурного розвитку конкретного суспільства і забезпечують успішне вирішення поточних і перспективних завдань нормативного регулювання у праві. Отож принцип справедливості певною мірою стає підґрунтям для інших принципів права, впливаючи на визначення їх співвідношення та межі

дії в конкретних історичних та просторових умовах. Тому справедливість часто визнають найбільш важливою узагальнюючою якістю права.

Відповідальність, за Гельвецієм, – це необхідність неухильно дотримуватися соціокультурних норм інституту, оскільки зобов'язання, що накладаються цим інститутом, мають антропологічний базис. Сучасна ситуація характеризується кризою інститутів, що призводить до гіпертрофії індивідуального, доповнюваного «гуманітарним».

Відтак «розмивається» цінність відповідальності в суспільстві. Звуження поля дії відповідальності пропорційно розширює поле дії страху й невпевненості. Усе це відбувається внаслідок зростання «довільної свободи суб'єктивності» (за рахунок «свободи в інституційних межах»), що фіксується та перетворюється в глобальну кризу постіндустріального суспільства.

Своєю чергою, відповідальність – одна з необхідних складових принципу суспільної рівності та справедливості між різними членами суспільства, громади, держави й окремих громадян, формуючи одну із сутнісних властивостей права.

Правова відповідальність – це суб'єктивна потреба утворення правового взаємозв'язку між рівними й незалежними один від одного суб'єктами права, що створює правове поле, загальне для всіх за масштабом, єдиними правовими та суспільними нормами.

Особливість правової (юридичної) відповідальності за своїм змістом полягає в застосуванні заходів державного примусу за порушення обов'язків, передбачених правовими нормами [120, с. 11]. Але таку відповідальність не зводять тільки до державного примусу, а виявляють у процесі його здійснення, вона виникає після встановлення факту порушення і будується на принципі справедливості. Одна з основних умов її ефективності – реалізація принципу невідворотності відповідальності.

Потреба у правовій та суспільній відповідальності з'являється внаслідок необхідності встановити спільні норми, однаково обов'язкові для

всіх, що можуть здійснюватися тільки дією суспільної влади. Через установлення суспільної відповідальності, закріпленої у праві, останнє набирає форми позитивного закону, у котрому виявляється свобода волі людини, але сила і дія якої значною мірою залежить від умов того суспільного середовища, де вона виникає .

Юридична відповідальність настає тільки за правопорушення, яке є підставою юридичної чи правової відповідальності. Не є правопорушеннями і, відповідно, не можуть бути підставою юридичної відповідальності діяння, які, хоча зовнішньо й схожі з правопорушеннями, не є ними внаслідок своєї суспільної значущості. До таких чинне законодавство відносить діяння, вчинені у стані крайньої необхідності, а також обґрунтований ризик [59].

Мета відповідальності в суспільстві, зокрема правової та юридичної, полягає в закріпленні, регулюванні та охороні суспільних відносин. Ця мета й обумовлює існування регулятивної та охоронної функцій права [155, с. 419]. За способом і характером впливу на суспільні відносини правова (юридична) відповідальність призначена виконувати загальнопревентивні, частково превентивні та правовідновлювальні функції [157, с. 407].

Здебільшого юридична (правова) відповідальність спрямована не на формальне покарання винного, а на те, щоб забезпечити порушений інтерес суспільства, суб'єкта правовідносин, відновити суспільні відносини, порушені протиправною поведінкою. У цьому випадку юридична відповідальність здійснює правовідновну (компенсаційну) функцію. Найбільш яскраво вона виявлена в цивільному праві.

Отже, можна погодитись із О.В. Копаном, який стверджує, що в моральних феноменах справедливості й відповідальності закріплене «прагнення людей віднайти міру оцінки людських вчинків, постійного співвідношення їх з вимогами соціального співіснування», у результаті чого здатність людини адекватно оцінювати цю міру стає одним із важливих аспектів характеристики учасника соціальних процесів [81, с.79-81].

Сучасні наукові концепції (школи) праворозуміння ґрунтуються на трьох підходах: нормативному, соціологічному та ідеологічному. Слід зазначити, що об'єктивною передумовою цих підходів є три форми буття права, а саме: норми права, правосвідомість і правовідносини. Перші дві з них абстрактно-теоретичні, остання – конкретно-практична. Водночас кожний із цих підходів певною мірою абсолютизує значення однієї з форм. Зокрема, за нормативного підходу під правом розуміють державні нормативні акти, що закріплюють правила поведінки людей (норми), тобто врешті ототожнюються поняття «право» і «закон».

Закон установлює тільки загальні норми, що забезпечують основи суспільного буття та громадської безпеки. Як зазначає І.Г. Бабич[8], суттєвим показником повноцінності законів з позиції принципу справедливості в багатьох випадках є їх суворе підпорядкування та надання стандартам прав і свобод людини пріоритету та надійної охорони зазначених цінностей. Оскільки здійснення прав і свобод не можна відділити від юридичних обов'язків громадянина, у випадках відмови від їх виконання або порушення зазначених цінностей суспільство вважає справедливим застосування до винних у такому порушенні суспільно-правових норм установлених законом відповідних заходів впливу на суб'єкта суспільних чи правових відносин. При цьому цінність справедливості, а відтак і права, як суспільного явища в цілому, відображена в актах правозастосування, справедливому судовому рішенні, примиренні конфліктуючих сторін і т. д., тобто у забезпеченні правопорядку в суспільстві.

Філософське усвідомлення та розвиток понять «справедливість» і «відповідальність» через переосмислення безконечної розмаїтості життєвих явищ, людських стосунків, відносин громадянина і держави дозволяє усвідомити вимоги права, що в результаті впливає на становлення правової свідомості в суспільстві.

Це зумовлює розуміння поняття справедливості як мірила суспільних відносин і відповідальності як позитивного усвідомлення важливості

дотримання загальноприйнятих суспільних норм, законодавства з огляду на те, що саме право, закон необхідні для охорони власного чи суспільного інтересу в цивілізованому суспільстві. Як зазначає Є.Б. Творін, «соціальними процесами можна керувати принаймні в загальному плані за допомогою законів, постанов, указів, можна віднайти силу зазвичай у системі управління, здатну здійснити реформування суспільства» [154, с. 1]. Така філософсько-правова форма суспільної свідомості повинна регулювати фактичні суспільні відносини в рамках держави.

З іншого боку, ми бачимо, що право із суспільного погляду – це нормативно закріплена справедливість, міра реалізації свободи людиною чи іншим суб'єктом суспільних відносин; водночас це – й норма суспільної справедливості. Адже, як указував Гегель, право не є добро без блага. Справедливим вважають те, що виражається правом, відповідає праву й наслідує дух права.

Проте, як з огляду на історичну практику, категорії справедливості й відповідальності у філософсько-правовому вимірі незаперечно впливають на розвиток будь-якої цивілізації. Дотримання їх у суспільстві, принаймні теоретично, було обов'язковим для узгодження правил моральної поведінки й організації суспільних відносин та підтримувалося суспільною (державною) організацією санкціями об'єктивного характеру. Це – невід'ємні категорії всіх філософсько-правових і філософсько-світоглядних систем.

Так, актуальною донині залишається думка Платона, висловлена ним у діалогах «Держава», «Політика», «Закони» та інших творах: «де закон не має влади й перебуває? під чияюсь владою, неминуча близька загибель держави» [113, с. 411.], відповідно, «там, де закони встановлені в інтересах кількох людей, ідеться не про державний устрій, а тільки про внутрішні розбрати» [113, с. 411.]. Цицерон незмінною основою права вважав притаманний людській природі розум і справедливість. У Стародавньому Китаї та Індії стверджували: країна у своєму розвитку повинна керуватися справедливістю. Ці та інші ідеї стародавніх філософів щодо права, свободи,

справедливості, людської гідності, гуманізму стали підґрунтям гуманістичних та антропоцентричних поглядів усіх наступних поколінь, що лягли в основу сучасної концепції правової держави.

Нинішня філософія завдяки особливостям власної методології та системному аналізу процесів, які відбуваються в суспільстві, а також глибокому переосмисленню сутності людини дозволяє побачити в історичному процесі суспільного розвитку не хаос, а цивілізаційні закономірності.

Отже, філософія права як наука, базуючись на дослідженні правосвітоглядної свідомості, може виявитися здатною за допомогою морально-етичного відбору моделей суспільної поведінки громадян у соціумі, допомогти побачити в усій різноманітності правових проєкцій суспільних відносин загальну форму, складену з певного числа констант морально-етичного плану, закладених у загальну структуру мислення. З цієї структури мислення і формується суспільна правосвідомість, яка здійснює взаємовплив на правосвідомість окремого громадянина чи суспільної групи. Адже, як зазначає М.С. Каган, «філософія може довести свою необхідність сучасній культурі за умови, що вона зможе поставити життєво важливі для буття людства проблеми, вирішення яких недоступне наукам, і що вироблений нею світогляд вона зуміє донести до свідомості все більш широких верств суспільства, формуючи загальну людську свідомість як інтимно-особистісне і в той же час як загальнолюдське» [70, с. 1.].

Проте філософія права зосереджує свою увагу головним чином на тому, яким повинно бути право, щоб відповідати вимогам справедливості й суспільної відповідальності. Своєю чергою, правова наука вивчає закономірності реального права, а не права в загальному філософському розумінні – такого, яким воно має бути. Можна стверджувати, що філософія права трансцендує справедливість і відповідальність як абсолютні морально-етичні цінності у правове мислення, тимчасом як правова наука загалом ідентифікує їх як похідні від об'єктивної суспільної реальності, критично

оцінюючи постулати, принципи, методи й засоби внутрішньої побудови соціуму.

Іншими словами, йдеться про розуміння того, чим є категорії «справедливість» і «відповідальність» в основах права, а також чи право можна розглядати як суспільно-історичне явище, внутрішньо притаманне всякому суспільству, або ж вони (право і суспільство) існують не більш як сукупність штучних суспільних норм, джерелом котрих є рішення держави щодо способу організації суспільного буття.

З давніх часів поняття «справедливість» трактували як «існуючий світопорядок», духовну основу історії. Поняття «справедливість» – у його світоглядному аспекті – породжує загальноцивілізаційне питання: чи можуть світ і суспільство бути досконалими, чи можлива в них необхідна пропорція, домірність і впорядкованість? Це певним чином дозволяє сформулювати міру відповідності різних соціальних явищ і вчинків у процесі здійснення суспільних відносин і визначити несправедливість як крайню невідповідність між суспільною дозволеністю і недозволеністю, правами й обов'язками, відповідальністю і винагородою в суспільній свідомості.

Справедливість віддавна становить міру, закон і принцип [161, с. 268]. У цьому аспекті, як зазначав В.С. Нерсесянц, справедливість як філософсько-культурологічна категорія виявляє свою власну правову природу та заперечує інші, крім правового (юридичного), розуміння цього поняття. Учений указував, наприклад, що справедливість – це «внутрішня властивість і якість права, категорія і характеристика правова, а не позаправова (не моральна, релігійна і т. д.)» [113, с. 28], а, отже, на його думку, іншого змісту, крім правового, справедливість не має, і тому, коли заперечується правовий характер цієї категорії, справедливість підмінюється певними неправовими засадами, такими як вимоги «зрівнялівки» або привілеї, іншими світоглядними, моральними, політичними, соціальними, релігійними, естетичними, національними, економічними тощо уявленнями, інтересами, вимогами [113, с. 30].

Особливість правових феноменів справедливості й відповідальності полягає в тому, що вони за своєю сутністю залишаються абсолютними: на основі показників історичної практики бачимо, що їхня внутрішня ідея та зовнішні вияви незначно варіюють залежно від часу і країни, хоча певною мірою залишаються обумовленими конкретними правовими системами, тобто залежать від свого суспільного (соціального) оточення.

Зокрема, як зауважують І.Б. Усенко та ін., функціонування звичаєвого права в Україні відбувалося в контексті загального історичного розвитку філософсько-правової думки, мало конкретно-історичні особливості, які простежують у нормах звичаєвого права, усній народній творчості (наприклад, у прислів'ях, приказках, бувальщинах тощо) [131, с. 252]. Тому не можна погодитися з думкою, висловленою О.Л. Дубко, що розуміння справедливості завжди має конкретно-історичний характер і тому «абстрактна, вічна, вирвана з реальної історії людства справедливість є нісенітницею» [49, с. 157]. Тут перш за все слід вирізнити особливості інтерпретації категорій «справедливість» і «відповідальність» на філософсько-теоретичному та побутовому рівнях, оскільки емпіричне оцінювання людських вчинків відбувається відповідно до історично сформованих уявлень конкретної особистості про належне, унаслідок чого на різних етапах розвитку суспільства оцінка одного й того ж діяння та відповідної йому міри відплати суттєво відрізняється.

Тому, якщо останній рівень інтерпретації цих понять базується на емпіричних уявленнях, стихійних поглядах, відбиваючи безпосередні інтереси соціальної групи переважно в конкретний момент часу, то філософсько-теоретична інтерпретація повинна ґрунтуватися на науковому пізнанні законів суспільного життя та підтверджених практикою принципах організації суспільно-правових відносин.

Те чи інше розуміння конкретної справедливості й відповідальності в суспільстві існує доти, доки воно відображає найбільш адекватний гуманний спосіб вирішення соціальних суперечностей в умовах конкретної

соціально-правової системи. З появою ж нових форм суспільно-правових відносин, у порівнянні з якими попередні взаємовідносини та громадські інститути стають неспроможними, суспільна свідомість може інколи трансформувати справедливість у несправедливість, наповнюючи ці поняття дещо зміненим морально-етичним змістом, який, проте, в узагальненій формі продовжує відповідати основним цивілізаційно-культурним аксіомам суспільного співжиття. Таким чином, ми нібито звертаємося до особливої сфери людської та суспільної свідомості – моральної свідомості, яка є «ідеальним відображенням і впорядкуванням реальності власне моральної, тобто моральної практики й моральних відносин» у соціумі [100, с. 105].

Отже, аналіз філософських аспектів дослідження виміру справедливості й відповідальності в діяльності ОВС дозволяє стверджувати, що сутність права розкривається через єдність трьох його принципів: рівності суб'єктів суспільно-правових відносин у соціумі, справедливості, відповідальності.

Деонтологічність, історизм та емпіричність визначають специфіку справедливості та відповідальності як філософських категорій, що відображають конкретно-історичні уявлення про належну міру відповідності між діянням і відповідальністю на підставі емпіричного зіставлення та оцінки декількох соціально-правових явищ [29].

Право як форма ідеалізованих суспільних відносин повинна регулювати фактичні суспільні відносини суб'єктів права в рамках держави. Реалізуючись у правосвідомості, правова поведінка в демократичному суспільстві стає об'єктивно існуючим набором взаємозалежних правових ідей, емоцій, що виражають ставлення соціальних груп, індивідів до права як цілісного соціального інституту.

Усвідомлення громадянами та суспільством справедливості та відповідальності є каналом впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей у соціумі, на формування суспільних та групових відносин і зв'язків у демократичному та громадянському суспільстві.

Відбувається і зворотний зв'язок: право також впливає на формування правосвідомості, яка, зрештою, знову ж таки реалізується у праві й правосудді.

Отже, узагальнюючи сказане, одним із основних методологічних завдань сучасної філософії права вважаємо визначення через світоглядну функцію філософії теоретичного образу навколишнього світу загалом і суспільно-правових процесів зокрема.

Філософсько-правове дослідження понять «справедливість» і «відповідальність» спрямоване на з'ясування передумов виникнення права як культурно-етичного та суспільно-правового феноменів, висвітлення сутнісних ознак та етапів історичної генези цих понять, дослідження ролі справедливості й відповідальності у правовому регулюванні суспільних відносин і взаємодії з іншими соціальними та етично-культурними нормами.

Філософсько-правовий вимір справедливості й відповідальності в діяльності органів державного управління, і насамперед у діяльності органів внутрішніх справ, розкриває правову сутність держави і виявляється в усіх історичних формах і типах держави, аспектах і напрямках організації та функціонування державної влади.

Ступінь розвиненості та впровадження принципів справедливості й відповідальності в роботі державного організму визначається врешті-решт рівнем реалізації в ньому принципів формальної рівності людей, справедливості й відповідальності.

1.2. Стан дослідження формування демократичної правової держави в контексті справедливості та відповідальності

Основу демократичної правової держави становить відповідна філософсько-світоглядна й культурно-психологічна база, яка є підґрунтям усвідомленої підготовленості людей до життя в суспільстві, що функціонує за чітко визначеними правилами, накопиченими впродовж усієї

історії людства, де головна координувальна роль належить закону. Суспільна свідомість повинна відповідати вимогам демократичності у праві, тому нині особливого значення набуває теоретичне обґрунтування й емпіричне дослідження гуманістичних засад формування демократичної правової держави.

Згідно з етатистською концепцією теорії держави і права (так звана «європейська» модель політичного розвитку, за Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Г.В.Ф. Гегелем), держава є цілісним соціальним організмом, що містить політичну й етичну складові, основою функціонування і взаємодії політичного та соціального механізмів. За цією концепцією об'єднання людей у суспільство, соціум відбувається тільки завдяки механізму державної влади.

Нинішні прогресивні демократичні тенденції в політично-правовому розвитку держав, відповідно до сучасних уявлень про загальнолюдські цінності, знаходять втілення у принципах:

- конституціоналізму;
- парламентаризму;
- гуманізму у взаємостосунках людини і держави [156, с. 219].

З огляду на суспільно-історичну практику переконуємося: якщо вдається реалізувати в суспільному житті ці принципи, створюються ефективні умови для гармонійного розвитку суспільства, вияву творчих можливостей особи в усіх сферах соціального життя, формування громадянського та правового суспільства.

У сучасній правовій науці поняття «держави» визначають як правову (тобто таку, що ґрунтується на принципі формальної рівності) організацію публічної (політичної) влади вільних індивідів.

Розуміння правової форми державності, яка виявляється в концепції правової держави, має на меті втілити в сутності держави такі риси й механізми реалізації суспільного устрою, які б забезпечували панування права в політично-суспільних відносинах, в організації такої системи

державної влади (діяльності державних установ, формуванні й визначенні компетенції органів тощо), яка гарантує захист інтересів громадянина й людини, а також «загального (суспільного) блага» правовими засобами й у межах правової процедури, спрямовують тенденцію суспільного розвитку в напрямі верховенства права.

При цьому найважливішим у характеристиці кінцевих цілей побудови й становлення правової держави є затвердження правових форм у взаєминах публічної влади з суб'єктами права в процесі забезпечення правової рівності всіх індивідів та суспільних груп, прав і свобод людини та громадянина. Основна риса правової держави полягає в підкоренні державної влади праву.

Держава може вважатися правовою за умови, що її діяльність ґрунтується на принципах:

1) верховенства закону. Державні органи та державні посадовці діють відповідно до чинного закону. При цьому слід відзначити, що закони також повинні бути правовими, тобто:

- законодавчий акт повинен втілювати уявлення членів суспільства про справедливість;
- процедура його ухвалення має відповідати чинному закону;
- законодавчий акт повинен бути прийнятий державними органами в межах їхньої компетенції;
- правовим законам повинна підкорятися також і сама держава;
- закони не можуть суперечити ні конституції країни, ні один одному;

2) поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. Кожна з цих гілок влади має певні завдання, визначені в законі, і власне місце в системі державної влади. Ці три гілки влади врівноважують і обмежують одна одну, що дозволяє запобігати зловживанням владою;

3) широкого спектра прав і свобод громадян, закріплених і гарантованих конституцією країни;

4) взаємної відповідальності держави й особи, що є доказом про дотримання законів, яке повинно бути обов'язковим не тільки для громадян, а й для державних органів та посадовців [107, с. 32–34];

5) політичного та ідеологічного плюралізму [161, с. 307].

Крім указаних ознак правової та демократичної держави, існують також інші, наприклад багатоукладність економіки, відсутність державного диктату в економіці тощо).

Правова сутність держави, що базується на принципі формальної рівності вільних людей, визнанні їхньої правосуб'єктності та державосуб'єктності, по-різному виявляється в усіх історичних типах і формах держави, всіх аспектах і напрямках організації та функціонування державної влади. При розгляді ознак демократичної правової держави обов'язково враховують і передбачливі обмеження державної влади особистістю людини, її невід'ємні права та нормативно-інституційні гарантування цих прав з боку держави.

Ступінь розвиненості держави врешті-решт визначають мірою розвиненості реалізованого в ній принципу формальної рівності людей.

Право, яке забезпечує таку формальну рівність людей у соціумі, є невіддільним від держави, її інститутів і втілюється у формі законів та інших нормативних актів, підтримуваних державою і таких, що перебувають під їхньою охороною. Як зауважує В.Г. Графський, необхідно насамперед звернути увагу на те, що «всі народи так або інакше переживають стадію перетворення звичаєвого права у право законне, тобто в різних народів у різний час здійснюється перехід від примирного права родообщинного ладу до примирного права в умовах державно згуртованого й організованого суспільства, яке вже має свою історію і свої головні фази розвитку (аграрне, індустріальне й постіндустріальне суспільство), які накладають свій відбиток на властивості права, як соціорегулятивної системи. І хоча право останнім часом зберігає спадкоємність у своєму структурному, функціональному або

ціннісному вимірі, слід визнати радикальність багатьох змін у правовому регулюванні, що викликається власною еволюцією суспільства» [39, с. 716].

Таким чином, правові відносини є обов'язковою формою індивідуально-вольових суспільних відносин, які регулюються нормами права. Правовідносини виражають особливий суспільний зв'язок між суб'єктами, зв'язок через права й обов'язки [1, с. 85]. Значною мірою це пояснюємо тим, що діяльність держави в сучасному світі має гуманістичну спрямованість, яка характеризується подоланням протиставлення держави людині та установкою держави на забезпечення і захист прав людини. У самому визначенні поняття «правова держава» закладено гарантії дотримання природних прав людини, виходячи з розуміння чеснот людської особи, самоцінності індивіда, вимог моральності. Конституція і закони, установлюючи принципи та способи захисту прав і свобод людини й громадянина, відстоюють їхню пріоритетність. Але при цьому сама правова держава дедалі більше розширює межі своєї соціальної діяльності, не обмежуючись констатацією природних, невідчужуваних прав людини. Вона приймає зобов'язання забезпечувати соціальні, економічні, культурні права індивідів, усувати несправедливість, породжувану їх фактичною нерівністю, прагнути подолання соціальної нерівності, що може бути викликана демографічними чи економічними чинниками.

Проте норми права в соціумі існують не самі по собі, а для людей і суспільних організацій, у тому числі й для самої держави, оскільки вони регулюють дії людей, з одного боку, надаючи їм свободу, можливість вибору поведінки й використання матеріальних і духовних благ, а з іншого – дещо обмежують їхню свободу і поведінку певними межами, матеріально втіленими в певних соціальних і правових нормах.

Однак, гарантією правової форми взаємовідносин між людьми, суспільством та державою не може бути лише розкриття категорій «справедливість» і «відповідальність» у законодавчих актах. Ці філософсько-правові категорії повинні відобразитися в громадянському житті та

визнаватися більшістю членів суспільства як цінності. Тобто вони – органічне поєднання як у правосвідомості окремої людини, так і в суспільній правосвідомості.

Предметом філософсько-правового осмислення завжди були поняття «рівність», «справедливість», «свобода», «суспільне добро», «закон», «відповідальність», які охоплюють проблеми, що їх вирішує філософія права шляхом пошуку раціональної доктрини побудови правової системи й на цій основі – правової держави, громадянського суспільства. Особливого значення набувають соціальні та культурні цінності, які з часом трансформувалися у правові цінності, призначені для створення, забезпечення, підтримки та зміцнення соціального порядку, задовільного функціонування державного організму. Водночас правові цінності є елементами системи соціального управління суспільством.

Поняття та уявлення про категорії «справедливість» і «відповідальність» формувалися у процесі культурологічної, етичної практики того чи іншого суспільства, спілкування людей між собою, тому зміст цих понять є соціальним. Суспільна оцінка поведінки особи в контексті справедливості та відповідальності не залежить від волі й бажання самої оцінюваної особи чи суспільної групи, оскільки вся їхня діяльність перебуває під суспільним контролем, який формує оцінку відповідності культурно-етичних якостей кожної конкретної людини суспільним нормам.

У своїй сукупності, прийняті культурно-етичні якості формують мораль (моральність), яка є загальним культурологічним явищем, що виникає і розвивається тільки в суспільстві. Дотримання цих норм моралі забезпечується певною дією суспільної думки й відповідним спонуканням (свідомістю, совістю) тієї чи іншої людини.

Проте нехтування суспільною мораллю будь-якою особою, суспільною групою чи соціальним інститутом зумовлює, як уже наголошувалося, відповідальність зобов'язаних правовідносинами осіб.

Суспільна мораль вимагає суворого виконання норми й не завдавати матеріальної чи моральної шкоди, оскільки в іншому випадку настають негативні правові наслідки для зобов'язаної особи (осіб). Завдана матеріальна чи моральна шкода є підґрунтям відповідальності як соціального явища, що визначено чинним законодавством, а її правове значення породжує обов'язок його компенсації.

Правосвідомість громадян у демократичному правовому суспільстві можна визначити як об'єктивно існуючий набір певних взаємозалежних ідей, емоцій, що виражають ставлення соціальних груп, індивідів до права як суспільно необхідного та цілісного соціального інституту, розуміння його системи та структури, законів, інших характеристик правової системи демократичного суспільства.

Для формування суспільної та особистісної правосвідомостей важливими є канали впливу правової культури на суспільство та політичні інститути. Фундаментальні культурологічні та філософсько-правові цінності в узагальненій формі є атрибутом духовного розвитку суспільства й виконують функції осіб і різних соціальних груп. Правосвідомість громадян демократичного суспільства є ще й своєрідним каналом впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування демократичних суспільних і групових відносин та зв'язків. Адже зрозуміло, що позитивна оцінка діяльності й поведінки людини з боку інших людей чи суспільства підвищує її самооцінку, сприятливо впливає і додає сили для подальшого внутрішнього вдосконалення.

Таким чином, правова культура є соціальним і правовим регулятором у суспільстві. Внутрішнє і зовнішнє «зображення життя» суспільства може існувати не тільки в тій формі, у якій його сформувала сукупність юридичних норм, а й у тій, у котрій порядок взаємостосунків між громадянським суспільством і політичною державністю визначені загальною правовою культурою. Характер цих взаємовідносин залежить також від суспільних та особистісних цінностей.

Чесноти тієї чи іншої людини полягають в її духовних і фізичних якостях, цінних, зокрема, з огляду на потреби суспільства. У своїй органічній єдності ці особисті якості (чесноти) і становлять те, що прийнято називати особистою чеснотою людини [20, с.63; 127, с. 83–90]. Її світоглядно-соціальний характер виявляється в тому, що як моральні цінності й суспільно значущі якості особи чесноти визначаються існуючими суспільними відносинами і певною мірою залежать лише від соціуму. Суб'єктивні сторони, що визначають усвідомлення та відчуття власних чеснот людини, є її внутрішнім осмисленням власного чи суспільного буття й переживанням людиною своєї моральної цінності, належності та суспільної значущості, вони обумовлюються суспільними відносинами й залежать від них. Адже суб'єктом оцінювання є як людина (індивідуум), так і суспільство (соціум).

На думку Г. Ріккєрта, цінність – це оцінка важливості, значущості якихось явищ або подій, фактів, і тільки у сфері культурологічній цінності незаперечно значущі; це «множинна цінність», що історично викристалізувалася [141, с. 27]. Але, як зазначає М.С. Каган, будь-який об'єкт може розглядатися лише як потенційний носій цінності, а актуалізується ця можливість тільки в його контакті з суб'єктом, який оцінює [69, с. 163].

Цінності є аналогічні «вторинним якостям», які, на відміну від власне предметних властивостей (колір, звук, вага тощо), є не результатом внутрішніх взаємодій предметів об'єктивного світу, а результатом їхніх зовнішніх взаємодій. Отож категорії «справедливість» та «відповідальність» (як і інші значущі ціннісні соціальні категорії, наприклад «свобода», «рівність» тощо) мають диспозиційну природу і актуалізуються лише в системі певних взаємовідносин між об'єктами та суб'єктами.

Складні соціальні зв'язки, що виникають між державою та індивідом, і взаємини людей між собою фіксуються державою в юридичній формі через права, свободи та обов'язки, що створюють правовий статус

людини й громадянина. Це – одна з найважливіших правових категорій, яка нерозривно пов'язана із соціальною структурою держави та станом дотримання законності.

Правовий статус людини й громадянина можна визначити як систему прав і обов'язків, законодавчо закріплених державою в конституціях та інших нормативних актах [145, с. 20]. Як зазначає Г.В. Мальцев, нічого більш важливого у структурі права, по суті, немає, бо «система прав і обов'язків – серцевина, центр правової сфери, і тут лежить ключ до вирішення основних юридичних проблем» [102, с. 50].

У правах і обов'язках не тільки фіксуються зразки, стандарти поведінки, які держава вважає необхідними, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності соціальної системи, а й розкриваються основні принципи взаєностосунків держави та особи.

Справедливість і відповідальність у правовій державі фіксують складну систему прав та обов'язків у взаємозв'язках держави та особи, заснованих на демократичних і правових принципах, визначають найважливіші параметри поведінки особи у структурі суспільних зв'язків будь-якого суспільства.

Доказом тісного зв'язку категорій справедливості й відповідальності з чеснотами та цінностями є і те, що їхня суспільна природа базується на єдиному етичному критерії. Водночас, незважаючи на нерозривність суспільної оцінки особи та її самооцінки, між цими категоріями й чеснотами існує відмінність, яка полягає в тому, що рівень справедливості – це суспільна оцінка діяльності, вибору чи дій особи, а щодо чеснот основним є саме суб'єктивний момент, самооцінка.

Чесноти людини перебувають у певній залежності від її виховання, внутрішнього духовного світу, свідомості, особливостей власного психічного складу, отриманих культурних та інших навиків, а також від здатності належним чином оцінити думки, що склалися про неї в оточуючих.

Питання про ступінь поваги до людини, що надається правовою державою громадянам, визначається в її основному законі – конституції.

У різних державах, безумовно, ступінь різний. За ступенем поваги громадянина можна скласти уявлення про ставлення держави до людини та свого народу в цілому.

Дотримання принципів справедливості й відповідальності у правовій державі – це об'єктивно необхідна суспільна поведінка цивілізованої людини, яка, однак, не завжди суб'єктивно усвідомлюється індивідом і не завжди є нормою його правосвідомості та світогляду, що може призвести до відступу особи від вимог суспільних норм. У такій ситуації держава вказує доцільний, соціально корисний та необхідний варіант поведінки для всіх громадян незалежно від будь-яких інших умов.

Проблема відповідності права та його принципів ідеалам справедливості, відповідальності та різноманітним виявам людської свободи в сучасній юридичній науці досліджується через вплив на формування правосвідомості, а остання реалізується у праві й правосудді. Державу як соціальний інститут цікавлять вчинки людей лише тією мірою, якою зачіпається право держави або охоронювані державою права інших громадян.

Знання правових норм, законів, конституції, ціннісне ставлення до правової організації конкретного суспільства, що може охоплювати критику чинного права й інші ціннісні орієнтації, спрямовані на визнання можливості зміни існуючої системи права, є складовими правосвідомості.

Розуміння закону як правового явища передбачає наявність у ньому об'єктивної загальнозначущості для суспільства, визнання, нормативної конкретизації державною владою та охорони з боку держави шляхом застосування за необхідності примусових заходів до його порушників. Водночас, як зауважив Р. Давид, «право ... не тотожне закону» [139, с. 11].

Держава як суспільна організація становить правовий інститут, необхідний для перетворення загальнозначущого права в загальнообов'язковий для громадян закон із належною державною і суспільною санкцією встановлення та захисту прийнятого закону.

Позитивні норми права як особливої форми суспільних відносин існують у будь-якому суспільстві, у тому числі й на найнижчих рівнях розвитку соціуму, де вони мають форму звичаю, який визнають і котрому всі несвідомо підкоряються.

З розвитком суспільної свідомості з'являється необхідність установлення суспільно визначених норм співжиття, однаково обов'язкових для всіх, що може гарантуватися тільки дією суспільної влади. Тоді право набирає форми позитивного закону, у якому виявляється свобода волі людини, але сила і дія якого значною мірою залежить від умов соціального середовища.

Проте закон установлює тільки загальні норми, які необхідно докласти до безконечної розмаїтості життєвих явищ, людських стосунків. Вимоги права, як висловлювалися дослідники права у Стародавньому Римі, впливають із природного розуму. Звідси, на протипагу праву позитивному, народжується поняття про право природне як систему загальних юридичних норм, що впливають з людського розуму й повинні слугувати мірилом і керівництвом для позитивного законодавства [23].

Істотною та важливою особливістю абсолютних прав є те, що їхнім носіям протистоїть не одна особа, а всі треті особи, що зобов'язані утримуватися від дій, спрямованих на порушення цих прав. В іншому випадку в правовій демократичній державі завжди настає цивільно-правова відповідальність чи інший вид відповідальності (відповідно до скоєного правопорушення) як санкція з боку держави, що пов'язана з обтяженнями для правопорушника і є для нього певним покаранням [38, с. 479–481; 1, с. 370–371].

Слід зазначити: відносини відповідальності є певною сполучною внутрішньою ланкою в суспільних відносинах. Необхідно розуміти, що відповідальність як суспільна категорія не є категорією абстрактною. Так, по-перше, вона визначає правовий стан людей, громадян, соціальних груп у суспільних відносинах стосовно матеріальних умов свого існування, а, по-

друге, становить особливі, відмінні від інших суспільні відносини, у яких реалізуються засоби самозахисту суспільства від посягань на умови його існування.

До засобів самозахисту й саморегулювання суспільства належить покарання. Як стверджує Н.Т. Разгельдєєв, «відносини відповідальності – це форма суспільного зв'язку, яка заснована на факті правопорушень, на виявленні того, хто завдав шкоди, об'єктивних та суб'єктивних умов (обставин) завдання шкоди й реалізації засобу самозахисту суспільних відносин, що веде до усвідомленої (вольової) зміни нормального правового стану в несприятливий бік для фізичних і юридичних осіб» [138, с. 18].

У теорії та філософії права давно склалися принципово різні підходи, що містять трактування місця права в соціальному житті суспільства. Один з них авторитарно визначає право як продукт державної влади, інший – як вияв сутності фізичної, соціальної та духовної природи людини.

Основні загальні принципи права сьогодення базуються на філософсько-правових наукових концепціях праворозуміння. Проте однозначного погляду на право немає, оскільки чим складніше, багатомірніше соціальне чи суспільне явище, тим більше воно вимагає підходів, поглядів, визначень для розкриття його суті й природи.

Сучасні наукові концепції (школи) праворозуміння ґрунтуються на одному з трьох підходів: а) нормативному; б) соціологічному; в) ідеологічному.

Об'єктивною передумовою цих підходів є три форми буття права: норми права, правосвідомість, правовідносини. З них дві перші – абстрактні, третя – конкретна. Кожний із підходів певною мірою абсолютизує значення однієї з форм.

Так, зокрема, за нормативного підходу під правом розуміють державні нормативні акти, що закріплюють правила поведінки людей (норми), тобто зрештою, як ми вже зазначали, ототожнюють поняття «право» і «закон».

Сучасне суспільство характеризується нестабільністю. Матеріально-технічний прогрес, нібито забезпечуючи людству панування над силами природи, водночас (як доводить досвід техногенних і соціальних катастроф початку XXI століття) залишає людей незахищеними. Лише завдяки духовній енергії, від початку закладеній у цивілізаційній культурі, людина здатна протистояти шаленому розгортанню соціоінформаційних і технічних сил.

Основним психологічним наслідком існування стану соціальної нестабільності є збереження невизначеності соціальної ситуації. Розхитаність соціальної системи в суспільстві породжує загострення соціально-політичної потреби як у процесі індивідуалізації, так і у процесі конгломерації (об'єднання) людей у соціальні групи. Тому нині набуло актуальності вивчення суспільних чинників, які лежать в основі реакції на невизначеність у суспільстві, а також розгляд тих механізмів, які сприяють перерозподілу зусиль щодо подолання перешкод у формуванні суспільної та індивідуальної правосвідомостей. Ідеться про суперечність між соціальним та індивідуальним з огляду на те, що індивідуальне так чи інакше також обумовлене соціально, хоча людина й оцінює всі соціальні цінності за деякою суб'єктивною, внутрішньою шкалою.

Право та мораль – взаємопов'язані складові функціонування й розвитку соціуму. Заперечення моральності права значно утруднює розуміння природи та сутності права, а також держави як соціально організуючого інституту.

Дедалі більш важливим і очевидним стає той факт, що людині, як біологічній істоті, нема на що більше розраховувати, крім сили духу, духовне піднесення. «Основним принципом будь-якої цивілізації, – пише Е. Калло, – є підтримка соціальної життєдіяльності на основі ціннісних критеріїв» [72, с. 83]. Саме ціннісно-сміслові принципи утворюють «ядро» цивілізації, її глибинну структуру. Існує тісний взаємозв'язок між духовним кодом і соціетальним порядком. Доведено, наприклад, що початковою передумовою формування світових цивілізацій стала радикальна трансформація духовної сфери в «осьовий час». Не викликає сумніву й та обставина, що саме

споживацький дух техногенної цивілізації породив соціально-екологічну кризу. Нині у відповідь на глобалізаційний та екологічний виклик людство змушене почати діяти в новому напрямі, шукати нові шляхи діалогу з природою, нові цінності цивілізації [103, с. 14]. «Саме духовні принципи виражають єство всякої цивілізації, і саме через запозичення духовних досягнень здійснюється розповсюдження цивілізації в просторі й часі» [72, с. 84].

Адекватно сприймають цю проблему фахівці у сфері кримінального права, адже шкода від злочину завжди має моральний, а не тільки матеріальний вимір. Зокрема, не піддається сумнівам, що «індивід має право знати те, що може для нього мати моральне значення при виборі рішення щодо того, вчинювати винне діяння чи ні» [162, с. 509]. Такий підхід до сприйняття винного діяння призводить до особливого розуміння вимог закону, що карає за ту чи іншу провину, і, отже, безумовно розкриває суспільні категорії справедливості й моральності існуючого закону як відповідні загальноприйнятим нормам співжиття в соціумі. Однак, ці абстрактні уявлення й категорії повинні стати власними, особистими, такими, що особисто переживаються, стати орієнтацією поведінки особи. Часто проблема індивідуальних цінностей є проблемою природи оцінки, а проблема соціальних, надіндивідуальних і суспільно значущих цінностей – їхньою ієрархією для особи чи соціальної групи.

Не позбавлені також морального та етичного аспектів організація і діяльність різних установ державної влади. Демократична правова держава як нормально влаштоване громадянське суспільство припускає, зважаючи на сучасний історичний досвід, не тільки гарантоване користування правами й свободами та встановлення системи відособлених і рівноважних властей, але також і стійкий режим законності, певні моральні цінності й повагу до справедливості. Тому можна погодитись із думкою В.Ж. Келле, котрий зазначав: «без культури існування цивілізації немислиме, оскільки вона втрачає тоді свого суб'єкта – людину, здатну відтворювати умови цивілізації

і розвивати її... Цивілізація – це соціокультурне утворення, і цим вона відрізняється від формації, що відображає систему соціальних зв'язків безвідносно до культури» [73, с. 29].

Необхідність дослідження культурологічно-філософських та гуманістичних впливів на правосвідомість тісно пов'язується з легітимністю чинної політичної влади. Ідеться про згоду керованих членів суспільства підкорятися владі керівників. У демократичній правовій державі, що організована на основі демократичних принципів, громадяни згодні підкорятися саме тій владі, яку вони сприймають як законну, або легітимну.

Тому важливо підкреслити єдність понять «культура» і «цивілізація», «держава» і «правова культура», «суспільна свідомість» і «правосвідомість»: саме взаємозв'язок цих понять істотною мірою визначає вектор стійкого (тобто збалансованого, суспільно безпечного) розвитку сучасного світу. Однак, проблема полягає в тому, що сучасна індустріальна цивілізація, не беручи до уваги значні досягнення у сфері виробництва, науки й техніки, породила такі екзистенціальні та соціокультурні суперечності, які поставили світову цивілізацію перед загрозою самознищення. Шляхи вирішення цих проблем необхідно шукати в більш тісній взаємодії та поєднанні тисячолітніх досягнень культури й цивілізації в ціннісному аспекті; при цьому культура, у тому числі й правова, виробляє та відтворює духовні начала життєдіяльності, а цивілізація створює механізми матеріалізації духу, засоби розгортання ціннісно-сміслового коду культури. Стосовно права можна зазначити, що така матеріалізація цінностей відбувається через прийняття суспільством законів, які відповідають основним вимогам збереження цивілізаційних культурних цінностей.

Отже, як бачимо, тема правової свідомості безпосередньо пов'язується із суспільним уявленням про закон, як механізм регулювання суспільних відносин, а, отже, і з його оцінкою з погляду справедливості та відповідальності за його дотримання. Закон виконуватиметься в тому випадку, якщо більшість сприйматиме його як справедливий і якщо його

виконання стане соціально значущим. Іншими словами, проблема законослухняності зводиться до інтеріоризації доцільності виконання законів: закон виконуватиметься тоді, коли доцільність його виконання перейде в «особистісний сенс» (О.М Леонтьєв).

Тема правової свідомості пов'язана з питанням про сприйняття «справедливого» – «несправедливого» у сфері суспільних відносин, оскільки правова організація суспільства завжди базується на справедливій організації соціальних відносин у державі.

Основними критеріями діючої соціальної установки на легітимність політичної (державної) влади є справедливість та відповідальність, що формуються через механізм політичної соціалізації очікування членів суспільства щодо влади (L. Furby, Cook & Hegtvendt, Hamilton & Rytina), за допомогою якого вони оцінюють чинну владу і складають своє уявлення про належні норми та форми взаємовідносин із нею.

Подібні очікування справедливості й суспільної відповідальності формуються шляхом зіставлення людьми своїх належних природних та реальних прав, оцінки чинних законів за шкалою справедливість – несправедливість – відповідальність – безвідповідальність, уявлень про справедливі норми й форми суспільних та політичних відносин і відповідальності за їх порушення.

Такі філософсько-світоглядні та правові погляди ґрунтуються на певних культурологічних і психологічних переконаннях, що виробилися з огляду на ідеали особи, які розвинулись у межах певної соціальної системи, а також на сприйняття, оцінку і реалізацію способів установаження справедливих взаємостосунків людини з іншими людьми, суспільством і державою.

Тому очікування суспільної справедливості й відповідальності (як існуючі в суспільній свідомості уявлення людей про належні культурно-світоглядні цінності, зразки, норми, що повинні регулювати відносини

в соціумі) є складовою правосвідомості та, як видається, здійснюють істотний вплив на становлення певної форми політичного правління.

Правовий статус людини й громадянина в демократичній правовій державі з необхідністю передбачає право справедливості й відповідальності з боку держави шляхом створення збалансованих способів суспільної та міжособистісної взаємодії людей між собою та із суспільством, державою. Правовий статус громадянина та людини в такій державі значно ефективніше може охопити найрізноманітніші аспекти діяльності індивіда. Відповідно до сфер його діяльності можна визначити структуру й характер прав, що становлять правовий статус. Структура правового статусу людини впливає із Загальної декларації прав людини, міжнародних пактів з прав людини й охоплює цивільні (особисті), політичні, культурні, соціальні й економічні права.

Саме поняття правової держави вказує на те, що право й суспільні відносини координують, спрямовують, регулюють і визначають межі поведінки людей у соціумі. Допускається здійснення зовнішнього державного контролю й може та повинно бути забезпечене специфічними правовими засобами, у разі розбіжності поведінки тієї чи іншої особи з вимогами правової норми.

Отже, для реалізації правовою державою принципів справедливості та відповідальності існує необхідність дотримання загального закону та суспільного акта свободи волі, який дає юридичний титул суспільно важливим нормам, що регламентують суспільне буття в демократичній державі. Цінність втілення цих філософсько-культурно-правових категорій у праві полягає в тому, що вони створюють умови для зміцнення та впорядкування зв'язків між громадянином, суспільством і державою.

Справжня свобода людини полягає в її свободі від зовнішньої необхідності [12, с. 20]. Проте людина у своїй поведінці повинна керуватися моральним почуттям, що ґрунтується на вірі у найвищий авторитет Бога, чинити по совісті, а не під тиском зовнішніх обставин. Соціальна

справедливість, загальна єдність суспільства і взаємодія – це специфічне виявлення ідей суспільства й держави як ідей органічного цілого, що допоможе реалізувати суспільний ідеал, котрий демонструє домінування суспільного начала над правами й інтересами індивідуума, разом з тим не принижуючи його чеснот, волі, свободи.

Суспільний закон охороняє те, що кожен придбав законним шляхом і що йому належить по праву, від будь-яких посягань з боку інших. У такий спосіб людська свобода поєднується з рівністю перед законом.

Отже, у цивілізованому демократичному суспільстві право є особливою формою суспільних відносин, яка повинна регулювати фактичні суспільні відносини в рамках держави. Сутність демократичного права розкривається через єдність трьох його принципів: формальної рівності, справедливості й відповідальності.

1.3. Значення діяльності органів внутрішніх справ у державотворенні та формуванні громадянського суспільства

Прагнення українського суспільства сформувати демократичну правову державу й стати рівноправним членом європейського та світового співтовариства спрямоване на втілення світових правових, соціальних і культурних стандартів у національні конституційні та законодавчі норми.

Найважливіше суспільне завдання правової і демократичної держави та її органів – забезпечення успішного функціонування, що здійснюється шляхом захисту прав і свобод людини та громадянина, забезпечення в суспільстві верховенства права в усіх сферах суспільної діяльності, правопорядку й законності, охорони законних інтересів організацій та підприємств, боротьба з правопорушеннями та злочинністю тощо. Тією чи іншою мірою ці завдання виконують усі державні органи, місцеві органи самоврядування, а також суспільні організації. Водночас існують

державні органи, на які державою покладено обов'язки охороняти права й свободи громадян.

О.О. Чувільов розглядає поняття правоохоронної діяльності в широкому й вузькому значеннях. У широкому сенсі правоохоронна діяльність – це діяльність усіх державних органів, що забезпечують дотримання прав і свобод громадян, їх реалізацію, законність і правопорядок; у вузькому сенсі – це діяльність спеціально уповноважених державою органів з охорони права від посягань та порушень, що здійснюється в установленій законом формі, відповідно до компетенції того чи іншого державного органу [179, с. 3–4].

Як зазначає Л.К. Савюк, найважливіше призначення правоохоронної діяльності в державі – це забезпечення в демократичному суспільстві режиму законності, тобто неухильного дотримання й виконання всіх юридичних норм, перш за все тих, що містяться в законах, усіх правових розпоряджень громадянами, їх об'єднаннями, посадовцями, державними органами [146, с. 13]. Результат дії режиму законності, що виражає ступінь здійснення її вимог, на його думку, – непорушний правопорядок [3, с. 38].

Розвиток правової держави як необхідної умови ефективної реалізації, забезпечення прав і свобод людини та громадянина вимагає концептуально нових підходів, котрі, своєю чергою, обумовлюють значні зміни організаційно-правових засад діяльності органів внутрішніх справ.

Це стосується не тільки вдосконалення форм, методів та засобів функціонування вказаних державних органів, а й побудови їхньої діяльності на концептуальних засадах справедливості та відповідальності, що вимагає всебічного обґрунтування, наукового аналізу організаційно-правових основ діяльності органів внутрішніх справ України.

Істотною умовою забезпечення державою прав і свобод людини та громадянина є створення чітко скоординованої системи правових механізмів і процедур їхньої реалізації. Інститути захисту прав громадян, що охоплюють судовий захист, надання юридичної допомоги, діяльність несудових

державних та недержавних установ і неурядових правозахисних організацій, становлять систему правоохоронних органів.

Основним напрямками правоохоронної діяльності є:

1) правосуддя – розгляд і вирішення судом віднесених до його компетенції справ (кримінальних, цивільних та ін.). Реалізувати цей напрям уповноважений тільки суд, оскільки ніякий інший державний орган чи громадську організацію держава не наділяє відповідними повноваженнями;

2) прокурорський нагляд, що здійснює Генеральний прокурор України та прокурори. Прокурорський нагляд спрямований на опротестування та скасування актів державних органів, що суперечать чинному законодавству, а також попередження протиправних дій посадових осіб і громадян. Крім того, на прокуратуру законодавством покладено функції з кримінального переслідування й підтримання в суді державного обвинувачення;

3) охорона суспільного порядку, покладена на органи Міністерства внутрішніх справ (міліцію). Охорона суспільного (громадського) порядку має на меті попередження, припинення та розкриття правопорушень;

4) розкриття злочинів, що здійснюється посадовими особами правоохоронних органів – оперативними вповноваженими та слідчими;

5) організаційне забезпечення судів загальної юрисдикції, здійснюване Судовим департаментом при Верховному Суді України, який вирішує питання фінансового, матеріально-технічного характеру;

6) захист прав та інтересів громадян, який покладено на адвокатуру. Діяльність адвокатури може здійснюватися в різноманітних формах: надання консультацій, складання ділових паперів, участь адвокатів у судочинстві в кримінальних і цивільних провадженнях;

7) правова робота, що здійснюється арбітражними судами, на які покладено, зокрема, функцію розгляду й вирішення економічних спорів, сторонами в яких можуть бути організації та (або) громадяни-підприємці. Працівники юридичних служб підприємств, організацій, установ

(юрисконсульти) сприяють здійсненню правопорядку шляхом надання консультацій працівникам організацій, складання договорів тощо;

8) охорона економічної безпеки держави, яка здійснюється митними органами України, податковою службою та іншими правоохоронними органами [107, с. 128–129].

О.П. Рижаков зазначає, що ознаками правоохоронної діяльності державних органів є:

1) спрямованість на захист прав і свобод людини та громадянина, законних інтересів будь-яких суб'єктів правовідносин, а також на боротьбу зі злочинністю;

2) здійснення правоохоронної діяльності уповноваженими на те законодавством країни суб'єктами;

3) урегульованість нормативно-правовими актами [142, с. 12].

Тобто правоохоронна діяльність державних органів – це передбачене чинними нормативно-правовими актами ухвалення певних представницьких рішень і здійснення уповноваженими на те суб'єктами правових дій, що спрямовані на захист прав (свобод) і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, суб'єктів суспільно-правових відносин і держави загалом, забезпечення виконання актів судових та інших органів, передбачених законодавством України про виконавче провадження, а також на гарантування безпеки, законності та правопорядку, боротьбу зі злочинністю.

Кожній функції відповідають найбільш доцільні, вироблені досвідом і закріплені в законі засоби та процедури, реалізація яких – залежно від змісту функції – здійснюється тим чи іншим правоохоронним органом [179, с. 20].

Правоохоронні функції виконують спеціальні державні органи, до яких належать органи внутрішніх справ. Їхня діяльність спрямована на забезпечення громадського порядку на всій території держави. Головна функція органів внутрішніх справ полягає в забезпеченні та загальному керівництві правоохоронною діяльністю на місцях. Згідно зі ст. 1 Закону

«Про міліцію», це – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань [56]. Крім міліції, до системи органів внутрішніх справ входять також внутрішні війська.

Органи внутрішніх справ – це багатофункціональні правоохоронні органи, на які покладено здійснення таких основних видів правоохоронної діяльності:

- 1) *адміністративна*, пов'язана з охороною громадського порядку, організацією безпеки дорожнього руху;
- 2) *оперативно-розшукова діяльність* щодо виявлення та розкриття злочинів, розшуку осіб, що вчинили злочини й сховалися від органів попереднього розслідування й суду або втекли з місць позбавлення волі, а також безвісти зниклих [3, с. 362].

Керівництво органів внутрішніх справ забезпечує ефективне управління органами системи Міністерства внутрішніх справ України у процесі боротьби зі злочинністю та забезпечення громадського порядку в державі.

Напрями правоохоронної діяльності загалом відображають внутрішню політику держави щодо забезпечення внутрішнього функціонування країни, у тому числі фінансового забезпечення, матеріально-технічного постачання, забезпечення гідних умов праці громадян тощо.

До основних правових функцій органів внутрішніх справ належать відповідно до чинного законодавства України:

- 1) реалізація на практиці державної політики України у сфері боротьби зі злочинністю, охорона та забезпечення громадської безпеки, дотримання громадського порядку;
- 2) забезпечення відповідно до Конституції України особистої безпеки громадян України, захист їхніх прав, свобод та законних інтересів;

- 3) своєчасне виявлення, розкриття та розслідування злочинів і розшук осіб, що їх скоїли;
- 4) попередження, припинення й профілактика злочинів та інших правопорушень;
- 5) охорона матеріальних прав, власності та законних інтересів громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та захист власності від злочинних посягань;
- 6) охорона й оборона важливих державних об'єктів;
- 7) боротьба з корупцією та організованою злочинністю;
- 8) забезпечення дорожнього руху;
- 9) виконання кримінальних покарань та адміністративних стягнень;
- 10) участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам і сприяння в межах компетенції державним органам, підприємствам, установам та організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Повноваження органів внутрішніх справ визначені ст. 222 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Органи внутрішніх справ, як і інші правоохоронні органи та установи України, у своїй діяльності керуються Конституцією України, законами України, указами Президента України, постановами Верховної Ради України, постановами Кабінету Міністрів України, ухвалами Конституційного Суду України, Пленумів (Президії) Верховного Суду України, Вищого Арбітражного Суду України, розпорядженнями Голови Верховного Суду України, нормативними актами Міністерства внутрішніх справ України, наказами Міністра юстиції України, наказами, вказівками, розпорядженнями Генерального Прокурора України, іншими відомчими нормативними актами, рішеннями органів суддівського співтовариства, прийнятими в межах їхніх повноважень.

Правовою основою статусу службовця та працівника органів внутрішніх справ є повноваження й функції щодо забезпечення здійснення

правоохоронної діяльності, надані їм Конституцією України, прийнятою 1996 р., Кримінальним кодексом України від 05.04.2001р, № 2341-III, Законом України «Про міліцію» від 20.12.1990р. № 565-XII, Законом України «Про державну службу» від 16.12.1993р. № 3723-XII Законом України «Про боротьбу з корупцією» від 05.10.1995р. Важливими для здійснення правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ залишаються такі документи, прийняті до 1991 р., як Постанова Кабінету Міністрів Української РСР «Про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ Української РСР», Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ Української РСР». Усі перелічені нормативні акти є загальними й становлять основу організації діяльності державної служби в органах внутрішніх справ України. Загальний характер цих правових нормативних джерел виявляється в закріпленні правового статусу всіх категорій державних службовців органів внутрішніх справ.

Існують також нормативні акти, що визначають правовий статус і діяльність таких категорій службовців різних служб, які входять до складу органів внутрішніх справ України:

1) службовців оперативних підрозділів системи Міністерства внутрішніх справ України – Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»;

2) державних службовців підрозділів паспортної, реєстраційної та міграційної роботи – Постанова Кабінету Міністрів України № 700 «Про затвердження Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ»;

3) посадових осіб органів внутрішніх справ щодо керівництва патрульно-постовою службою, порядку її організації, обов'язків і прав нарядів міліції – Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 404 «Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України»;

4) служби пожежної безпеки – Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 220 «Про затвердження Типового положення про службу пожежної безпеки».

Професійна діяльність правоохоронних органів вимагає дотримання міжнародних стандартів, що ефективно регулюють відносини, забезпечуючи охорону прав людини. Для застосування цих міжнародно-правових норм у нашій державі вони повинні бути ратифіковані Україною та адаптовані до чинного законодавства в установленому порядку. До них слід зарахувати Загальну декларацію прав людини, міжнародні правові норми, принципи та стандарти, що сприяють правоохоронній діяльності в галузі забезпечення прав та свобод людини й громадянина, а також установлюють верховенство загальнолюдських цінностей у суспільстві. У цих міжнародно-правових документах у юридичній формі закріплюються головні гарантії гідного існування людини як особистості, її прав та свобод з боку держави та суспільства.

Як зазначає В.Л. Січкара, діяльність правоохоронних органів у сфері забезпечення прав та свобод людини охоплює також запобігання правопорушенням, відновлення порушених (як з боку інших громадян, так і з боку держави) прав та свобод. Для ефективної імплементації та впровадження міжнародних стандартів щодо забезпечення прав і свобод людини в діяльність органів внутрішніх справ, зокрема міліції, слід, на думку дослідника, законодавчо закріпити механізм організаційно-правового забезпечення прав та свобод людини й громадянина. Розвиток законодавства повинен відбуватися за такими напрямками, як:

1) внесення відповідних змін до Конституції України як основного джерела норм, що регламентують загальні засади забезпечення прав і свобод людини;

2) внесення змін до цивільного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального та оперативно-розшукового законодавства;

3) приведення у відповідність до міжнародних стандартів, що стосуються забезпечення прав і свобод людини, нормативних актів Міністерства внутрішніх справ України;

4) розроблення Кодексу прав і свобод людини, у якому необхідно визначити принципи діяльності державних органів щодо забезпечення прав і свобод людини, узагальнений перелік прав і свобод людини, конституційні гарантії, процедуру забезпечення та порядок їхнього відновлення [150, с. 14].

Отже, як бачимо, міжнародні стандарти, що закріплюють права та свободи людини й громадянина, отримуючи подальший розвиток і нормативно-правову деталізацію в нормах внутрішнього законодавства окремої країни, стають для неї важливим та ефективним правовим орієнтиром. Позитивний результат їхнього упровадження пояснюємо тим, що здобутки цивілізаційної правової думки є результатом світового досвіду у сфері теоретичної та практичної правової думки, найкращим надбанням людства.

Ще одним нормативним правовим джерелом діяльності органів внутрішніх справ є підзаконні нормативно-правові акти відповідних компетентних органів, що діють на підставі чинних законів України й видають владні розпорядження у сфері правоохоронної та правозастосовної діяльності, обов'язкових до виконання правоохоронними органами, у тому числі й органами внутрішніх справ.

Органи внутрішніх справ України взаємодіють з іншими правоохоронними органами, такими як Прокуратура України, органи Міністерства оборони України, Служба безпеки України тощо.

Правоохоронну діяльність органів внутрішніх справ здійснюють водночас на трьох рівнях:

1) центральному – Міністерство внутрішніх справ України. Основні функції та завдання МВС України закріплено в Положенні про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженому Розпорядженням Президента України від 7 жовтня 1992 року за № 157/92-РП;

2) регіональному – головні управління, управління Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління, відділи МВС України на транспорті;

3) місцевому – міські, районні управління, підрозділи міліції на місцях. При цьому слід зазначити, що саме на місцевому рівні органам внутрішніх справ України належить провідна роль в охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю, оскільки безпосередньо саме ці органи державної служби, згідно з наданими їм чинним законодавством у сфері правоохоронної діяльності службовими повноваженнями, забезпечують порядок у громадських місцях, попереджують, розслідують і припиняють правопорушення.

В.А. Плева визначає орган внутрішніх справ як спеціальний правоохоронний орган державної виконавчої влади, який створюється державою для реалізації державної політики із захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань, боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки шляхом застосування юридичних заходів впливу [128, с. 10].

Отже, на органи внутрішніх справ як юридичну одиницю в межах правоохоронних органів державної виконавчої влади в Україні покладено обов'язки щодо забезпечення дотримання законності та правопорядку, боротьби зі злочинністю, захисту прав і свобод людини й громадянина від протиправних посягань з боку третіх осіб, від протиправних посягань на власність, захисту навколишнього середовища та забезпечення інтересів суспільства й держави.

Правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ України як специфічний вид діяльності вповноважених державних органів має свої ознаки, а саме:

1) її можуть здійснювати, зазвичай, тільки спеціальні державні органи, уповноважені державою на здійснення такого виду діяльності, згідно з чинним законодавством;

2) органи внутрішніх справ України реалізують свою діяльність за допомогою заходів юридичної дії;

3) зміст цього виду діяльності повинен ґрунтуватися на законі або іншому нормативному документі, яким визначаються також уповноважені органи й особи;

4) практична діяльність органів внутрішніх справ реалізується із суворим дотриманням правових і розпорядчих процедур, визначених відповідними законами та нормативно-правовими актами України;

5) залежно від конкретних цілей, способів, методів і прийомів правоохоронну діяльність органів внутрішніх справ поділяють на види (попереджувальна, правозастосовна, інформативна тощо);

6) метою цієї діяльності є охорона й захист прав, інтересів громадян, законних інтересів організацій і підприємств, суспільства та держави, забезпечення безпеки, правопорядку й законності в Україні.

Розглядаючи особливості правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ, слід указати на такі основні аспекти:

– її можуть здійснювати тільки спеціальні державні органи, що вимагають жорсткого відбору осіб для роботи в них. Останнім часом особливу увагу приділяють відповідності моральних та професійних якостей працівників органів внутрішніх справ займаним посадам.

Як зазначає І.М. Луцький, досліджуючи соціальну роль поліції (міліції) як органу державної влади у суспільстві на прикладі демократичних країн світу, поліція діє переважно в межах моделі «служіння громадськості», що передбачає проактивну позицію поліцейських структур, які спрямовують свою діяльність на попередження, профілактику порушень прав і свобод людини [95, с.34]. Підкреслюючи соціальний характер діяльності поліції, дослідник розглядає правоохоронну діяльність саме як соціально спрямовану

діяльність цих державних органів, а не тільки виключно правоохоронну діяльність, указуючи на необхідність «безпосередньо «виходити» на дві важливі проблеми – оцінки ефективності поліцейської діяльності та професіоналізму поліцейського персоналу як основи ефективної поліцейської діяльності» [95, с. 37];

– у професійній діяльності міліціонерів застосовують різні заходи юридичного примусу, регламентовані чинними законами та нормативно-правовими актами України.

Умовно заходи, що застосовують у правоохоронній діяльності органів внутрішніх справ України, можна поділити на декілька видів:

- заходи юридичної відповідальності (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, майнова);
- запобіжні заходи (зазвичай, їх застосовують до осіб, звинувачених у вчиненні злочину);
- заходи попереджувально-забезпечувального характеру (обшук, арешт, накладення арешту на банківський рахунок тощо).

Правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ України ґрунтується на чинному законодавстві України та відповідних нормативно-правових актах.

Конкретний правоохоронний державний орган передбачений у законі чи нормативному акті як такий, що уповноважений займатися цим видом діяльності.

Заходи юридичної дії цих органів повинні відповідати чинним нормам законів або інших документів. Так, наприклад, за чинним законодавством України взяття особи під варту може бути застосоване тільки до громадянина, звинуваченого в злочині, за наявності достатніх підстав уважати, що особа сховається від слідства й суду, перешкоджатиме встановленню істини в цій кримінальній справі або продовжить злочинну діяльність.

Оскільки правоохоронна діяльність певною мірою встановлює межі прав і свобод людини, суспільної групи, держави, тобто фізичної чи юридичної особи, то така діяльність повинна бути не тільки чітко визначена законами, а й реалізовуватися на практиці із суворим дотриманням процедур, завжди визначених законом. Наприклад, обшук житлового приміщення можливий тільки після порушення кримінальної справи, прийняття посадовцем (слідчим, дізнавачем) ухвали про проведення обшуку; крім цього, виконавцеві зазначеної процесуальної дії необхідно отримати рішення судді про примусове проникнення до житла, санкцію прокурора на обшук, а лише потім його здійснювати. Таким чином, чітка, установлена відповідними нормативними актами процедура характерна для діяльності будь-якого правоохоронного органу. Особливо суворо визначено процедури, що стосуються провадження у кримінальних справах.

Правоохоронна діяльність може мати різну спрямованість залежно від конкретних цілей, способів, методів і прийомів виконання поставлених завдань. Перелік її видів теж може бути різним залежно від критерію класифікації.

Отже, як бачимо, правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ України – це діяльність спеціальних державних органів, котра здійснюється шляхом застосування заходів юридичної дії (юридичного впливу) відповідно до чинного закону України чи нормативно-законодавчого акта, з метою охорони й захисту прав та інтересів громадян, організацій, підприємств, суспільства і держави, забезпечення суспільної та громадської безпеки, правопорядку й законності в Україні.

Метою правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ є охорона прав трьох основних об'єктів суспільних і правових відносин: особи, суспільства та держави.

Правовий статус службовця органів внутрішніх справ визначає відповідно до чинного законодавства України зміст професійної діяльності у сфері охорони права, де державно-службові відносини розкриваються через

установлені чинними нормами права обов'язки та відповідальність працівників органів внутрішніх справ України. Тобто правовий статус службовця органів внутрішніх справ передбачає наявність прав, обов'язків, відповідальності, обмежень та заборон, передбачених чинним законодавством України, дотримання яких гарантується Українською державою.

Ю.І. Коваленко, досліджуючи юридичну природу правового статусу працівника органів внутрішніх справ, зазначає, що цей статус становлять законодавчо визначені повноваження, спеціальні права та обов'язки, виокремлені за ознакою службового становища. Тому правовий статус працівника органів внутрішніх справ, на думку дослідника, – це комплексна категорія, котра акумулює одночасно ознаки декількох видів спеціальних статусів, а саме: державного службовця, посадової особи та статус представника влади. Ю.І. Коваленко вважає: правовий статус працівника органів внутрішніх справ є юридичним закріпленням становища певної категорії державного службовця в системі державної служби шляхом установлення повноважень, посадових обов'язків, прав, відповідальності та різного роду гарантій [75, с. 13]. При цьому однією з найважливіших ознак повноважень працівника органів внутрішніх справ, що забезпечує реалізацію правоохоронних повноважень, є владність. Саме тому державно-владні повноваження, а також юридична відповідальність працівника органів внутрішніх справ є основними складовими правового статусу.

П.І. Павленко відзначає, що чинне українське законодавство розглядає правовий статус через призму поняття «службовець органів внутрішніх справ», але водночас підкреслює, що інтерпретація цього поняття є дуже узагальненою через відсутність у ньому конкретних відмінностей у проходженні служби особами, різними за своїм посадовим становищем. Тому виникає потреба в поділі службовців органів внутрішніх справ на дві категорії: службові особи та посадові особи. Аргументом такого розмежування є те, що не кожна особа, яка є службовцем органів внутрішніх

справ, виконує державно-владні повноваження, притаманні діяльності посадових осіб [121, с. 15]. При цьому різні правові статуси посадової особи розрізняють за групами, а саме: загальний, особливий, спеціальний та індивідуальний. Як зазначає у своїх дослідженнях І.М. Луцький, у сучасному демократичному суспільстві правоохоронні органи поступово набувають ознак державної організації, яка надає послуги громадянам щодо забезпечення їхніх прав та свобод. Важливими функціями органів внутрішніх справ (поліції, міліції) у цьому напрямі є надання ефективної правової та правозабезпечувальної допомоги:

- у відновленні порушених прав і свобод;
- у надзвичайних ситуаціях;
- потерпілим від правопорушень;
- неповнолітнім, які залишилися без опіки;
- особам, які звільнилися з місць позбавлення волі, щодо їх ресоціалізації тощо [95, с. 74].

Співробітники органів внутрішніх справ є представниками державної влади, які за характером своїх службових обов'язків вступають у різноманітні правовідносини з громадянами та іншими суб'єктами права. Діючи від імені держави, вони зобов'язані здійснювати діяльність виключно в межах своєї професійної та службової компетенції, не порушуючи принципу законності. Перевищення владних повноважень шкодить інтересам держави, її авторитетові в очах суспільства, у результаті чого створюється дисбаланс у взаємовідносинах держави та її громадян, що породжує негативне ставлення громадян і суспільства до держави як гаранта забезпечення прав і свобод особи, що врешті-решт перешкоджає формуванню громадянської правосвідомості, правової держави та цивілізованого суспільства [11, с. 36].

Серед основних напрямів розвитку ідеології та культури в діяльності правозахисних органів М.В. Банчук виокремлює:

- посилення відповідальності правозахисних органів перед особою;

- пом'якшення кримінальної політики та судової практики;
- демократизацію правозахисних органів;
- ґрунтовний правовий супровід діяльності правозахисних органів;
- досягнення стабільності правового регулювання;
- можливість уведення норм щодо звільнення від кримінальної відповідальності та покарання (звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо) [11, с. 37].

Цікавою є думка П.І. Павленка, який окреслює загальні положення щодо правового статусу громадянина й державного службовця, зокрема службовця органів внутрішніх справ. Статус останнього він визначає як реалізацію громадянином конституційного права, пов'язаного з проходженням державної служби. При цьому важливими аспектами він вважає такі:

- організація та функціонування державного управління певною мірою залежать від особистості громадянина, який є суб'єктом цих відносин;
- права та обов'язки державних службовців повинні бути чітко формально визначеними та відрізнитися залежно від компетенції того чи іншого державного органу;
- виникає потреба в установленні форм і методів участі громадян в управлінні державними справами [121, с. 12].

Такий підхід до здійснення правоохоронної діяльності органами внутрішніх справ сприятиме утвердженню основних принципів правової держави, таких як принципи верховенства права, поділу влад, реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини й громадянина. Як стверджує Н.А. Пелих, це також підвищуватиме взаємну відповідальність держави й особи, рівень забезпечення правопорядку, які через їхню недостатню абстрактність дослідник зараховує до другорядних принципів (ознак) правової держави [124, с. 10].

Головне завдання правоохоронних органів, на його думку, полягає в тому, що населення позитивно ставиться до існуючої державно-правової

системи, воно переконане в тому, що дії правоохоронців спрямовані на захист суспільних інтересів, підкоряються правовим нормам, прийнятим на основі відкритої процедури та змагальності між різними політичними силами, представленими в парламентах і перебувають під громадянським контролем. «Співробітники міліції не є соціальними працівниками, і соціальні права не входять у рамки їх компетенції та обов'язків, але вони постійно спілкуються з людьми різних прошарків суспільства і роблять свій внесок у підтримання безпеки для всіх громадян. Деякі підрозділи міліції регулярно зустрічаються з місцевою владою для обговорення соціальних проблем – такі зустрічі можна вважати як зразок внеску міліції в поліпшення життя суспільства» [96, с. 20].

Така співпраця, на думку І.М. Луцького, сприятиме виходу органів внутрішніх справ з-під надмірної опіки органів влади, демократизуючи державний устрій і правову систему, свідомо визначаючи напрямок майбутнього розвитку правоохоронної системи України [96, с. 17].

Висновки до розділу. Аналізуючи особливості правоохоронної діяльності, можна стверджувати, що організація та діяльність органів внутрішніх справ України як провідної ланки правоохоронної системи держави вимагає суттєвих змін у застосуванні гуманістичних засад демократичної правової держави. Структурні підрозділи органів внутрішніх справ є гнучкою і саморегулювальною підсистемою державної влади. Удосконалення професійної діяльності правоохоронців відбувається в різних сферах: від забезпечення правопорядку до втілення законності, справедливості, гуманістичних і демократичних принципів у їхній діяльності, пов'язаній зі служінням народам. Спрямувати розвиток правоохоронної системи на забезпечення прав і свобод людини можливо шляхом: створення позитивного іміджу органів внутрішніх справ серед населення України, що повинно підкріплюватися їхньою практичною діяльністю; підвищення рівня керівного складу в органах внутрішніх справ відповідно до загальносвітових стандартів у галузі сучасного управління і права; чіткого (недвозначного та

несуперечливого в різних правових документах) визначення в законах, підзаконних нормативних актах форм і методів правової регламентації діяльності міліції у сфері забезпечення прав та свобод особи й громадянина, упровадження принципів рівності, справедливості й відповідальності.

Як показує правозастосовна практика, імплементація міжнародних стандартів правоохоронної діяльності потребує розроблення концептуальної філософсько-правової моделі системи управління правоохоронними органами, у тому числі й органами внутрішніх справ України, щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Ця модель повинна бути спрямована на вдосконалення теоретико-правових та організаційних засад у цій сфері з використанням філософсько-правових засад справедливості та відповідальності в роботі правоохоронних органів України.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ТА ЮРИДИЧНІ ІНТЕНЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Філософська методологія інтерпретації понять «справедливість» і «відповідальність»

Філософське осмислення соціально-етичного поняття «справедливість» сягає часів античної філософії. У цей період визначили та усвідомили місце людини в навколишньому соціальному світі, що постає водночас і космосом, і певним упорядкованим суспільно-світовим порядком (логосом).

З філософського погляду категорія «справедливість» поряд із такими категоріями, як «добро», «зло», «обов'язок», «відповідальність», найчастіше розглядають в аспекті моральної свідомості, тобто це «таке основоположне поняття, яке виступає водночас і відображенням найзагальніших властивостей дійсності, й актуальними формами діяльності свідомості, що (взаємодіє) має справу з даним аспектом дійсності» [100, с. 124].

Із розвитком філософської дискусії науковий світогляд збагачувався новими надбаннями. Справедливість поступово перетворилася на один із базових елементів суспільного світогляду будь-якого народу. Сформувалися такі концепції справедливості, як метафізична (концепція справедливості стоїцизму, концепція справедливості І. Канта), теологічна (концепція справедливості Хоми Аквінського, сучасна католицька і протестантська концепції), емпіричні концепції справедливості (космологічна (Геракліт, Конфуцій, Піфагор, Т. Спенсер), натуралістична (антична, Нового часу – Ф. Бекон, Г. Гроцій, Т. Гоббс), нове трактування (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк)), соціологічна (договірної природи справедливості (софісти, Епікур), соціологічне обґрунтування концепції справедливості в теоріях суспільного договору, концепції справедливості у вченнях Г. Гегеля, В. Соловйова, обґрунтування справедливості у філософії марксизму),

неокантіанська (учення Р. Штаммлера, плюралістичні концепції Г. Радбруха і Ю. Стоуна, неокантіанське трактування справедливості як «розумного права») і неогегельянська (Ю. Біндера, Д. Джентіле, Ж. Іпполіта, К. Ларенца, Б. Кроче), концепція справедливості Г. Кельзена, неопозитивістська правова концепція Х. Харта, пізнавально-критична теорія правової справедливості (О. Вайнберг, П. Колер, Т. Штрассер), трактування справедливості в концепції «відродженого» природного права, філософсько-антропологічне трактування справедливості, екзистенційне трактування справедливості (концепції справедливості В. Майхофера, Е. Фехнера), онтологічна концепція права М. Марчича.

Справедливість, будучи суспільною нормою, зумовлена об'єктивною необхідністю співіснування людей. Необхідність справедливості виникає з моменту усвідомлення людиною себе як частини певного соціуму й розуміння потреби певної поведінки, котра задовольнятиме потреби як однієї людини, так і інших людей та суспільства загалом. Прагнення до збереження цього в інтересах усього соціуму породжує оцінку окремих дій справедливих чи несправедливих. У цьому аспекті уявлення про справедливість «пов'язується з прагненням відновлення порушеної через неправильні дії гармонії цілого» [185, с. 138].

Уже в античній концепції Парменіда об'єктивною закономірністю світоустрою вважають не просто онтологічна правильність (міра), а справедливість. Про ідею справедливості в суспільному житті йдеться в таких визначних пам'ятках античної думки, як «Іліада» та «Одіссея» Гомера, творах Аристофана та Протагора.

Ідею справедливості вивчали Платон (трактати «Держава», «Закон») і Аристотель. Так, досліджуючи діяльність держави і розмірковуючи про ідеальну державу, Платон пов'язує справедливість із діяльністю держави та її інституцій. На його думку, ідеальною та справедливою є тільки така держава, яка створює закони, спрямовані на єдність суспільства й гармонізацію світобудови.

Аристотель, розглядаючи категорії справедливості, звертає увагу на людину, якій потрібно жити в суспільному світі згідно з розумом і мораллю, заперечуючи необхідність перетворювати владну силу держави (чи її представників) на примус до громадян. У його розумінні сенс справедливої держави відкривається через справедливе законодавство, основне завдання якого – утримувати людину в системі добродійної поведінки.

Існування в античному світогляді персоніфікованої Діки, яка втілює справедливість і законність (з грецької *dike* – право, законність, справедливість), спонукала пояснювати в масштабі людського життя раціональну обґрунтованість індивідуальної долі через справедливість, а саме – справедливою подякою долі за справедливі діяння людини.

Отже, в античному міфологізованому світогляді за людською долею стояло вже не уявлення про безрозсудну незрячу силу природи, а ідея соціально і природно розумного і внутрішньо обґрунтованого закономірного розвитку суспільства та природи, вияви якої стосовно індивіда правомірні та справедливі. Таке поєднання уявлень про об'єктивну закономірність і свідому справедливість повною мірою виявляємо в античних філософських навчаннях (повчаннях), адже антична грецьку філософію характеризують розумінням упорядкованості світу як правомірності, а закономірності – як законності.

Подальшого розвитку ідея справедливості набула у мислителів Стародавнього Риму. Під поняттям права в античні часи розуміли мистецтво творити добрі та справедливі справи. При цьому відбувається поєднання елементів соціальних, моральних і естетичних норм [85, с. 52].

Так, Цицерон пов'язував справедливість із республіканським устроєм Стародавнього Риму, а його трансформація в монархічний, імперський устрій неминуче призводила до втрати справедливості. Можна стверджувати: саме практика римського Сенату та діяльність римських юристів була основою перенесення розмірковувань про справедливість зі світоглядної у практичну

площину державно-суспільної діяльності, а так і у зміст норм приватного та публічного права.

У період Відродження відбувається повернення і розвиток ідеї справедливості, на відміну від середньовіччя (Августин, Аквінат), коли домінувало теологічне тлумачення. Нове, точніше, античне розуміння справедливості доповнюється гуманістичною складовою (Л. Бруні, Н. Макіавеллі, П. дела Мірандола, Колюччо, Салютаті та інші).

Філософська думка епохи Просвітництва не тільки продовжує розвивати античну спадщину, але переосмислює її, виробляє на її основі нові суспільні ідеї та поширює їх у суспільстві (Фр. Бекон, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо та інші). У творах філософів справедливість обов'язково пов'язана із природним станом людини та ідеєю «суспільного договору» як основою створення державного апарату; у суспільстві та державі справедливість пов'язують із поділом влади та верховенством права.

Сучасні ж основи філософського розуміння ідеї справедливості були розвинені класичною німецькою філософією (Г.Ф.В. Гегель, І. Кант, Л. Фейєрбах, Й.Г. Фіхте, Ф.В.Й. Шеллінг).

Особливістю філософської методології сучасної інтерпретації поняття «справедливість» є зорієнтованість на природу людини, яка поєднує в собі етичні, естетичні, психологічні, політичні та інші аспекти.

Характерною ознакою поглядів сучасних філософів (Ф.А. Гаєк, Ю. Габермас, Р. Дворкін, П. Рікер, Дж. Ролз, Л. Фуллер, Х.Л.А. Харт, та інші) щодо ідеї справедливості є спроба «матеріалізувати» справедливість в етичних і правових нормах [95, с. 40]. За результатами соціально-правової практики сучасного державного будівництва демократичних європейських країн та США, Канади переконуємося: можна досить активно й ефективно впроваджувати та втілювати ідеї справедливості у практику суспільного розвитку. Дискусія про раціональні чинники соціальної справедливості в сучасному соціумі, яка є в дослідженнях представників західної соціальної

філософії, дозволяє охопити методологічні, аксіологічні, деонтологічні й епістемологічні основи ідеї соціальної справедливості. Таким чином, справедливість у суспільстві набуває дедалі більшого значення з огляду на реформування чинних інституцій держави і права.

Водночас у сучасній філософській думці категорія справедливості активно доповнюється етичним розумінням, наповнюючи її морально-етичним змістом. Тож поняття справедливості в контексті духовної діяльності людини належить до специфічної сфери людської свідомості й самосвідомості, що допомагає розв'язувати моральні проблеми людини й суспільства, послуговуючись спеціальними методами етики та психології.

Ці методи звернені, як правило, до внутрішнього (суб'єктивного) аспекту справедливості, у результаті чого справедливість із категорії суто філософської перетворюється на особливу сферу людської свідомості – моральну свідомість, яка є «ідеальним відображенням і впорядкуванням реальності власне моральної, тобто моральної практики й моральних відносин» [99, с. 105].

В.О. Васильчук пов'язує етичне розуміння справедливості з моральною нормою у двох аспектах: перший – це справедливість щодо інших людей та суспільства в цілому, другий – як ставлення людини до самої себе. У першому значенні справедливість тісно пов'язана з так званим «золотим правилом моральності», яке визначається загальновідомою біблійною заповіддю: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі» [113, с. 426]. Як моральна норма, справедливість установлює моральні перешкоди для індивідуального егоїзму, свавілля. Індивідуальний, груповий чи суспільний егоїзми, тобто задоволення особистого інтересу як єдиний критерій орієнтації власної поведінки завжди розцінюють в соціумі як несправедливість. Таким чином, справедливість як принцип індивідуальної чи суспільної поведінки перешкоджає егоїстичним мотивам і має на меті утримати людину від заподіяння іншому шкоди, страждання [29, с. 23].

Зважаючи на етичну складову категорії «справедливість», можна також розмежувати особистісний та соціальний елементи, розглядаючи справедливість у двох аспектах: як моральну чесноту й моральну норму.

У першому випадку справедливість як моральне благо стає характеристикою моральності суб'єкта суспільних відносин і в цьому розумінні розглядають як моральну чесноту індивідуума. Дослідження справедливості як доброчесності бере початок ще від етики Аристотеля, який з огляду на особистість розглянув її як найвищу моральну якість, як певну «досконалу чесноту» [5, с. 324]. Філософ відзначив справедливість як найбільш соціальну доброчесність з-поміж інших чеснот, основою та джерелом усіх інших: «справедливість, наприклад, – це чеснота, необхідна у суспільному житті, а за справедливістю неминуче йдуть і решта чеснот» [5, с. 470].

У цьому зв'язку раціонального обґрунтування теорії справедливості, зважаючи на теоретично-методологічну полярність сучасних соціально-філософських стратегій лібералізму та комунітаризму, слід відзначити філософські погляди К. Бейнса, А. Бертена, А. Бесуссі, М. Лутца, С. Малхола, П. Рікера, А. Свіфта, П. да Сілвейри та інших [140; 149; 186; 187].

Особливо цікавою в сучасній західноєвропейській філософській думці є концепція соціальної справедливості Джона Ролза, який з позицій конструктивізму й ліберальних концепцій досліджує універсальні принципи та нормативні моральні підстави справедливості. Він вважає власну концепцію соціальної справедливості продовженням теорії суспільного договору, висловленої філософами Нового часу (І. Кантом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо), і апелює до ситуації вибору апіорних принципів справедливого соціального устрою. Для побудови абстрактної моделі суспільства як єдиного цілого, у якому будуть установлені апіорні нормативні принципи справедливості, Ролз виходить з уявлення про деяку незліченну кількість раціональних індивідів, які мають свободу вибору і які у стані рівності в суспільстві здатні прийняти консолідоване рішення стосовно засад

необхідного їм способу існування. Таким чином, основні принципи справедливості виявляють у стані початкової рівності. За наявності певних доступних альтернатив раціональні індивіди повинні усвідомити: прийняття цих принципів стає необхідністю для досягнення їхніх власних цілей [109; 110].

Вітчизняний філософсько-правовий погляд на проблему справедливості й побудови справедливого суспільного ладу знайшов відображення у працях таких українських мислителів, як В. Винниченко, С.Дністрянський, М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяківський, В.Липинський, І. Франко, Т. Шевченко, П. Юркевич та ін. Поєднання ідеї національної незалежності та справедливості як реалізації прагнень українського народу до створення самостійної української держави – ознака різного бачення ідеї справедливості у їхніх дослідженнях.

На думку деяких дослідників, розуміння справедливості змінюється в історичному дискурсі залежно від суспільних перетворень. Так, О.Л. Дубко зазначає: «абстрактна, вічна, вирвана з реальної історії людства справедливість є нісенітницею» [49, с. 157]. На різних етапах розвитку соціуму оцінка однієї і тієї ж дії чи поведінки та відповідної їй міри відповідальності суттєво може відрізнятись, отож емпіричне оцінювання людських вчинків відбуватиметься відповідно до історично сформованих суспільних уявлень про належне. Таким чином, те чи інше суспільне розуміння справедливості існує доти, доки воно відображає найбільш гуманний спосіб вирішення соціальних суперечностей у даному суспільстві, адекватний в умовах певної соціальної системи. З появою ж нових форм буття, порівняно з якими попередні відносини та інститути стають неспроможними, на думку О.Л. Дубко, суспільна свідомість може фіксувати несправедливість.

З такою позицією не можна цілком погодитися, оскільки відповідно до розвитку суспільної та культурологічної думки моральні уявлення про основні категорії («справедливість», «добро», «зло») залишаються

незмінними впродовж багатьох століть і навіть тисячоліть. Доказом незмінності таких основних моральних понять є й актуальність Божих Заповідей.

У цьому трактуванні справедливість – норма поведінки в суспільстві, котру насамперед розуміють як виконання обов'язку не порушувати чужі права, але вона має й інший аспект – недопущення людиною несправедливості щодо самої себе. Така вимога виправдана як прагнення кожного індивіда до самозбереження і самозахисту. Зокрема, А. Шопенгауер, розмірковуючи про повагу людини до самої себе та своїх прав, зазначав: «...жодна турбота про іншого, жодне співчуття щодо нього не може накладати на мене обов'язок терпіти від нього образу, тобто зазнавати несправедливості» [181, с. 284].

У сучасному суспільстві актуальність суспільної та індивідуальної справедливості значно зростає. На думку В.Л. Абушенка, сучасна ситуація все ж таки більше характеризується «розпадом» і «кризою» соціальних інститутів, що призводить до гіпертрофії індивідуального, доповнюваного владою «гуманітаризму». Таким чином, відбувається «розмивання» цінності відповідальності в суспільстві.

За А. Геленом, відповідальність – необхідність дотримуватися норм інституту, що неминуче й необхідно в соціокультурному житті, оскільки зобов'язання, які накладаються інститутом, антропологічно фондовані [67, с.224].

Отже, можна зробити висновок, що в історичному аспекті категорія «справедливість» пов'язана з розумінням її як належної суспільної поведінки індивідуума, соціальної групи чи суспільства в найширшому значенні. Так, наприклад, В.С. Пазенок характеризує справедливість як «поняття, що виражає уявлення людини про те, яким повинно бути життя» [122, с. 6], і в такому вимірі справедливість стає суспільним відображенням ідей, поглядів, міркувань про найкращий, ідеальний спосіб людського співіснування та поведінки в соціумі, вигідній для всіх його членів. Тому не можна

погодитись із твердженням З.А. Бербешкіної [15], що справедливість – філософська категорія, що відображає «не ідеальні, а фактичні умови життя» [95, с.78], оскільки в такому разі всі об'єктивно існуючі умови життя необхідно було б визнати належними та справедливими, що виявилось б некритичним.

Уявлення про належне в соціумі формується шляхом осмислення об'єктивної реальності, тому, звичайно, багатовимірне (стосовно множинності індивідуумів у соціумі) поняття справедливості поряд з ідеальними рисами категорії «справедливості» несе в собі «реальні, практичні, життєво важливі» характеристики [45, с.23]. Поняття про справедливість як належне для суспільства може відображати як існуючий, так і неіснуючий (але бажаний) стан речей, тому справедливість можна розглядати як діалектику належного і суцього.

Як показує історичний досвід, категорія «справедливість» завжди потребує зіставлення, оцінювання поведінки суб'єкта відносин, тому її основною відмітною рисою в порівнянні з іншими поняттями моральної свідомості, наприклад, такими, як обов'язок, відповідальність, честь, совість, гідність та інші, слід уважати співвідношення двох або кількох вчинків, відносин чи властивостей суб'єкта суспільних відносин.

Античні піфагорійці пов'язували справедливість і відповідальність із рівністю міри покарання за однакові злочини, що в подальшому відобразилось у розвитку права.

Таким чином, справедливість – це морально-етичне поняття про належне, яке відображає конкретно-історичні уявлення про міру відповідності між реальним діянням суб'єкта відносин і належним, з погляду соціуму, зразковим діянням та обов'язковою відповідальністю за її порушення на підставі емпіричного зіставлення та оцінки декількох аналогічних соціальних явищ.

Розмежування таких двох аспектів справедливості, як обов'язок не порушувати права інших і вимога не порушувати власні права, призводить до

виникнення актуального в наш час етичного питання: «що в ситуації конфлікту ліпше – завдавати несправедливості чи зазнавати її?» [185, с. 346]. Остаточної відповіді на нього немає, оскільки втілення принципу справедливості «завжди постає перед людиною у формі ситуативних, життєвих задач, розв'язання яких не має алгоритму навіть у такій мінімальній їх частині, як збереження особистістю власної гідності. Але принаймні важливо пам'ятати, що цю можливість збереження власної гідності у людини ніхто не може відібрати» [185, с. 346].

Отже, філософське розуміння справедливості передбачає емпіричне осмислення об'єктивної дійсності суб'єктом відповідно до морально-етичних норм, що функціонують у суспільстві, оскільки справедливість завжди потребує порівняння декількох аналогічних явищ, суспільних дій або поведінки, вчинків чи властивостей. Оцінюється не лише певне явище загалом, а співвідношення двох або більше явищ на відповідність суспільному еталону, ставиться вимога відповідності «між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства і їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, між діянням і відплатою, злочином і покаранням, заслугами людей та їх суспільним визнанням» [116, с. 622]. Отже, справедливість є філософсько-світоглядним поняттям, яке виражає міру суспільної відносної відповідності різних соціальних явищ і вчинків. Водночас невідповідність між правами й обов'язками, внеском і винагородою оцінена суспільною свідомістю як несправедливість, і суспільство покладає обов'язок нести відповідальність за порушення чи недотримання як з боку індивідуума, так і з боку соціуму.

Категорія «відповідальність» у сучасному трактуванні – застосування заходів державного примусу за порушення обов'язків, передбачених правовими нормами. Відповідальність – один із найскладніших феноменів у теорії вольових якостей – називають «якістю вищого порядку» через тісний взаємозв'язок із емоційною та етичною сферами особи. Як внутрішньо орієнтована якість, відповідальність відображає схильність особи

дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих соціальних та національно-культурних норм, виконувати свої обов'язки та бути готовою дати відповідь за власні дії перед самим собою і суспільством [114, с. 439].

Філософсько-правовий аналіз відповідальності дозволяє виявити сутність категорії «відповідальність», її основні аспекти та якості в соціальному контексті.

Категорія «відповідальність» вимагає наявності суб'єкта відповідальності й указівки на об'єкт відповідальності. Суб'єктом відповідальності є конкретна особа, що взаємодіє зі світом, вступає у певні суспільні відносини. Об'єктом відповідальності стає власне те, за що цей суб'єкт несе особисту відповідальність, що покладено на нього або прийнято ним для виконання. Об'єктом відповідальності може бути доручення, прохання, справа, вимога дотримання певного обов'язку тощо. У ретроспективному аспекті – це відповідальність за вчинену дію, а в перспективному – відповідальність за те, що необхідно зробити в майбутньому.

Відповідальність також можна розглядати у структурному (як результат дії відносин, традицій тощо) та функціональному (як фіксацію феномена суспільного регулювання суспільних відносин) аспектах.

Дотримуючись певних вимог щодо об'єкта відповідальності, тобто встановлених суспільством норм і правил поведінки, людина (суб'єкт відповідальності) часто змушена вибирати між своїми власними вузькоіндивідуальними інтересами й інтересами більш широкого суспільного оточення, між категоріями «повинен» і «хочу». Отже, відповідальність – це філософсько-свідомісна, соціологічна, культурологічна категорія, що означає усвідомлення індивідумом, соціальною групою, суспільством свого обов'язку перед іншими, розуміння цього обов'язку і його суті та значення власних вчинків, діяльності, узгодження власних і загальних інтересів, узгодження інтересів із обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку.

Оскільки відповідальність тісно пов'язана зі з'ясуванням умов, за яких суб'єкт (носій відповідальності) може виконати певні вимоги й завдання, здійснити правильний вибір і передбачити наслідки своєї діяльності, вона невіддільна від свободи.

На думку Фрідріха Ніцше, здатністю «суверенного індивіда», який «став вищим за мораль рабів», є формування своєї власної пам'яті. Така людина володіє незалежною волею, вона сміє обіцяти. І лише така відповідальність веде людину до усвідомлення свободи, її влади над собою та над власною долею, такий домінуючий інстинкт суверенна людина називає своєю совістю. «Поступово з історичним розвитком суспільства, посиленням влади общини й збільшенням багатства кредитора справедливість самоспрощується, перетворюючись на милість, під красивим одягом якої ховається помста, зростає відчуття образи, що приводить до звеличення взагалі всіх реактивних афектів. Активна людина, таким чином, набагато ближча до справедливості, ніж реактивна, їй не потрібні помилкові оцінки моралі» [67, с. 231]. Тому, робить висновок Ніцше, сильна людина завжди мала вільніші погляди та спокійнішу совість.

Тут слід урахувати наявність нормативної регуляції як особливого механізму регуляції поведінки людини в ситуації вільного вибору, яку можна поділити на два види: звичаєво-традиційна та морально-етична регуляція відповідальності.

Основними критеріями звичаєво-традиційної регуляції поведінки об'єкта відповідальності є існуючі в суспільстві правові, культурні, соціальні та інші норми. За виконанням цих норм спостерігають так звані «інстанції» (державні, суспільні, соціальні та інші), яким слід звітувати про дотримання цих норм. Така суспільна «інстанція» оцінює діяльність суб'єкта відповідальності в певних суспільних відносинах і може накладати суспільні чи правові санкції залежно від виду відповідальності, ступеня його вини й заслуг.

Критеріями відповідальності особи в морально-етичному аспекті найчастіше є узагальнені етичні принципи, що окреслюють сферу належного й цінного для самої особи, усвідомлення її власної ролі в соціумі. При цьому «інстанцією», що вимагає дотримання певних норм, є сам суб'єкт відповідальності. У такому випадку відповідальність стає засобом внутрішнього контролю (самоконтролю) та внутрішньої регуляції (саморегуляції) діяльності індивідуума, який виконує належне на свій розсуд, свідомо й добровільно. Таким чином, відповідальність передбачає наявність певного рівня самосвідомості, саморегуляції, самоконтролю та самооцінки.

Слід зазначити, що базисними компонентами відповідальності в суспільстві є низка особистісних якостей і вмінь індивідуума, до яких належать такі, як справедливість, чесність, принциповість. Ці якості не можуть реалізуватися успішно, якщо в людини не розвинуті здатність до співпереживання, чуйність щодо інших людей тощо. Адже дотримання суспільних норм та виконання будь-якого суспільного обов'язку вимагає вияву інших вольових якостей, а саме: наполегливості, стійкості, старанності, витримки. Таким чином, відповідальність виявляється не тільки в характері особи, а й у її відчуттях, сприйнятті, усвідомленні та самоусвідомленні, світогляді, у різних формах поведінки.

Категорія «відповідальність» дозволяє поєднати деякою мірою полярні властивості та якості суспільної та правової дійсності. З одного боку, вона дозволяє відзначити теоретичну можливість досягнення цілковитої відповідності реальних процесів життєдіяльності суспільства до вимог закону та культурних традицій народу, з іншого – фіксує своєрідний підсумок і критерій суспільної та правової діяльності, тобто трактують як дійсність і дієвість відносин у суспільстві. Таким чином, філософсько-соціальний вимір феномена відповідальності протистоїть конструктивізму та етатистському розумінню цього поняття.

Ж.-П. Сартр писав, що людина знаходить власне спасіння в тотальній свободі, ступінь якої буває різним. Мета людини – досягнення нової міри свободи.

На думку В.П. Капеца, донедавна на людину «вішали» безмірну відповідальність, виходячи з ідеї загальної відповідальності [74, с. 24]. Він вважає, що слід дати людині реальну свободу, і вона саме візьме на себе еквівалентну відповідальність.

Отже, ступінь свободи детермінуватиме ступінь відповідальності. Е. Фром зазначав: «Впритул до точки, у якій у неї немає більше свободи вибору, людина відповідальна за свої дії» [164, с. 107]. Ступінь свободи визначає ступінь відповідальності, отож відсутність свободи означає відсутність відповідальності.

Стосовно співвідношення свободи й відповідальності слід зазначити, що не треба абсолютизувати (ототожнювати) взаємозв'язок свободи й необхідності з проблемою узгодження свободи й відповідальності. Відповідальність може бути лише одним із втілень необхідності. Проте не в усіх випадках свобода виявляється органічно пов'язаною із суспільною відповідальністю. Є відповідальність, яку свобода припускає, тобто дозволяє, а є й така, котра заперечує свободу, якщо справа стосується суспільно важливих аспектів, актуальних для всіх членів соціуму. Не слід, однак, забувати і про обмеження відповідальності, особливо в юридичному сенсі, коли відповідальність особи перед суспільством виключається, наприклад, у зв'язку з відсутністю чи обмеженістю правоздатності особи.

Указаний принцип виходить з того очевидного факту, що людина – особа, суб'єкт суспільних відносин, активна в суспільному аспекті істота і що саме вона зрештою відповідальна за своє життя. Звичайно, повністю відповідальність з інших не знімається, але все-таки основна її частина лежить на окремій людині, індивідуумі. Адже саме від людини виходить суспільна активність. Зрілість і «дорослість» будь-якої людини визначають тим, наскільки вона стає самостійною та відповідальною.

Людина є відповідальною лише в разі вияву актів самореалізації, що здійснюються чи вже здійснились на основі прийнятих рішень, оскільки відповідальність є тією формою активності, яка стимулює до життя не ситуативного, а, навпаки, ініціативного та автономного щодо гармонії соціуму [19, с. 640].

Відповідальність як один із чинників суспільного порядку фіксує як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники буття конкретного соціуму й слугує особливим способом інтеграції, збереження в суспільстві певного балансу, гармонії шляхом вирішення соціальних конфліктів легітимними засобами, ненасильницькими та насильницькими у своїй основі. Тому відповідальність у філософському сенсі може бути представлена як один із видів впорядкованого буття суспільства, що відображає весь спектр зв'язків і відносин у соціумі.

Результативним та фактичним підґрунтям відповідальності є певний, визначений суспільством порядок, адже у сучасному суспільстві саме можливість і здатність до регулювання соціальних відносин культурно-соціальними інструментами виявляють в інтегрованій формі реальні можливості держави керувати соціумом, який постійно розвивається, ускладнюється, впливаючи на процеси перетворення суспільства, функціонування механізмів контролю й регулювання основних сфер його життєдіяльності. Тому цілком виправданим та природним є прагнення соціуму вирівняти, стабілізувати й гарантувати розвиток суспільства з розрахунком на подальше зміцнення соціального, політичного, економічного порядку, а також правопорядку в державі.

Соціальний порядок у філософській інтерпретації категорії «відповідальність» ілюструє встановлені суспільно-культурні зразки, постійні структури, процеси та зміни, властиві соціуму, які впливають на поведінку й взаємодію індивідів і на функціонування суспільства як системи загалом. Зміст відповідальності, як запоруки соціального порядку, стосується майже всієї системи суспільних відносин, що утворюються внаслідок

дотримання та реалізації, прийнятих суспільством, у всіх сферах його життя культурних, правових, економічних чи соціальних норм, принципів, ідей, які становлять необхідну та найважливішу для конкретного політичного, правового та економічного ладу поведінку людей, основу діяльності державних інституцій, соціальних груп та громадських об'єднань.

Філософсько-соціологічний підхід до трактування відповідальності дозволяє повніше відобразити соціальні чинники, які виражені в явищах і процесах культури. При розробленні перспективних моделей розвитку сучасного суспільства таке розуміння чинників, що впливають на стан відповідальності, може виявити взаємозв'язок загальних і специфічних соціокультурних засад формування усвідомленої відповідальності в суспільстві, а також розкрити спосіб буття людини в соціальному просторі, особливості його функціонування в системі соціальних відносин і залежностей, об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливатимуть на утвердження соціального порядку та правопорядку як стійких регуляторів поведінки людей відповідно до вимог конкретного, у тому числі й українського, соціуму.

Філософське розуміння відповідальності сприяє тому, що не тільки суспільні норми, а й цінності виконують роль культурологічних регуляторів соціальної поведінки. Культурно-свідомісні чинники соціальної стабільності суспільних відносин є підґрунтям становлення особи та її якостей. У поєднанні з іншими факторами, що впливають на стан відповідальності особи, соціальної групи перед іншими суб'єктами суспільних відносин, відповідальність урешті-решт визначає й формує всю ту сукупність явищ та процесів, з яких і складається правовий порядок.

Отже, застосування філософської методології до інтерпретації категорії «відповідальність» дає змогу розглянути відповідальність як певний змістовий культурно-свідомісний елемент, інститут соціальної системи в суспільстві, що має власну суворо визначену роль інструмента впорядкування відносин у соціумі на основі чітко зафіксованих правил,

традицій і норм. Актуальним для застосування у правових відносинах залишається переважання функціонального, формально-структурного виміру відповідальності як регулятора існуючих суспільних відносин та інтересів соціальних груп.

Відповідальність як філософсько-правова категорія з боку суб'єкта відповідальності означає сприйняття й підтримку прийнятого певним суспільством чи соціальною групою виду соціального благоустрою та організованість суспільства, вона охоплює всі сфери суспільних відносин, що регулюються правовими, соціальними та іншими нормами.

Високий рівень відповідальності в суспільстві є доказом високого рівня організації життєдіяльності соціуму, планомірності, ритмічності, узгодженості усіх соціальних процесів.

Культурологічно-аксіологічна основа феномена відповідальності вказує на те, що на реалізацію суспільних, правових та інших норм впливає також і суспільна думка, під якою розуміють виражене у формі певних суджень, уявлень і оцінок ставлення соціальних груп до різних суспільних явищ чи проблем соціального життя. Ця основа виникає як продукт самоусвідомлення назрілих у суспільстві проблем і тих проблем, що потребують розв'язання.

Існування відповідальності в суспільстві забезпечує захищеність від сваволі й агресивності деяких соціальних суб'єктів відносин. Дотримання всіма членами суспільства загальноприйнятих норм, звичаїв і традицій обумовлює соціальну передбачуваність у соціумі, а також дозволяє кожній людині вибудувувати певну життєву стратегію, необхідну для реалізації її інтересів та особистісного потенціалу, а також перспектив розвитку всього суспільства.

Аналізуючи основні сучасні філософсько-аксіологічні та філософсько-культурологічні концепції відповідальності та її ролі у розвитку й дотриманні соціального, правового та інших аспектів суспільного порядку, виокремлюємо такі три підходи до визначення сутності відповідальності:

- 1) культурологічно-світоглядний, який надає перевагу ролі й значенню загальноприйнятих норм і цінностей у реалізації взаємовідносин;
- 2) примусовий (з акцентом на значенні і повноваженні влади, а інколи й інших соціальних інститутів у підтримці соціального та правового порядку);
- 3) утилітаристський, котрий передбачає підтримання соціального порядку, що відповідає інтересам усіх, особливо у складних суспільствах з високим ступенем взаємозалежності індивідів.

2.2. Юридична природа принципів справедливості та відповідальності

Категорії «справедливість» і «відповідальність» широко застосовують у багатьох юридичних науках, зокрема в теорії права, теорії держави і права, філософії права, етиці права, а також у галузевих юридичних науках: кримінальному, цивільному, адміністративному, екологічному й податковому праві. У сфері права вони отримують більш конкретний зміст і практичне застосування. Проте розуміння цих категорій у філософських, моральних, етичних, правових і соціологічних аспектах значно ширше.

Джерельну базу загальнотеоретичного аналізу юридичної справедливості та відповідальності становить багатий науковий і фактичний матеріал у галузевих юридичних дисциплінах. Однак проблема юридичної відповідальності набуває значення для правової науки в цілому, а не тільки для її окремих галузевих розділів, оскільки юридична відповідальність може бути результатом порушення будь-якої правової норми незалежно від того, до якої галузі права остання належить.

Демосфен визначав закон як «те, чому всі люди повинні підкорятися в силу різних обставин, але головним чином тому, що кожний закон є думкою (винаходом) та даром бога» [123, с. 154]. Античні мислителі головною ідеєю у праворозумінні визначали відповідність права принципу справедливості,

причому право вважали критерієм виміру, умовою та чинником справедливості й засобом захисту справедливості в суспільстві, а державу – гарантом втілення принципу справедливості в соціальне життя.

Марк Туллій Цицерон вбачав суть і сенс основного принципу права у справедливості, оскільки ця вічна, незмінна та невід’ємна якість природи «надає кожному своє та зберігає рівність між ними» [113, с.404].

Зазначаючи силу божественного начала природи, притаманні їй розум та доцільність, упорядкованість всього у світі, право повинне обов’язково ґрунтуватися на принципі справедливості: «перша вимога справедливості визначається тим, щоб ніхто нікому не завдавав шкоди, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю, а потім щоб усі мали змогу користуватися загальною власністю як спільною, а приватною – як своєю» [170, с. 58].

Основою принципу справедливості були визначені абстрактно-формальна рівність, пропорційність, еквівалентність у людських відносинах.

Згідно з сучасною теорією права, справедливість – ознака та принцип права, принцип юридичної відповідальності та правопорядку. У філософсько-правовому дискурсі справедливість досліджували як ідею [26; 96] та сутність права [113], гносеологічний принцип права [79; 80], основну правову цінність [9; 37; 98]. У цивільному праві справедливість розглядається як засада цивільного законодавства; у кримінальному праві – як принцип призначення кримінального покарання.

Узагальнено думка правознавців зведена до того, що справедливість є категорією права.

Категорії в системі всіх правових понять – це основні фундаментальні поняття, які, «будучи відображенням найбільш істотних властивостей і головних зв’язків правових явищ, є найбільш глибокими за змістом і широкими за обсягом поняттями в межах правової науки» [22, с. 58]. При цьому справедливість як категорія права, безсумнівно, є фундаментальним правовим поняттям, зміст якого полягає у визнанні ідеї суб’єктивного права

особи, що належить їй на підставі природного права, закону (позитивного права) або юридичного договору.

Формою реалізації цієї ідеї суб'єктивного права особи є принцип справедливості, що об'єднує систему методологічних юридично значущих приписів, настанов, вимог та заборон, додержання яких визначає порядок реалізації справедливості в суспільному житті. Л.С. Явич указує в цьому зв'язку на глибоке поєднання категорій «ідея» і «принцип» та пропонує ідею розглядати як «внутрішню логіку, закон існування досліджуваного об'єкта» [184, с. 141]. Водночас дослідник вважає: справедливість як принцип і справедливість як ідея функціонують у праві нероздільно. Ідея – це сутнісний зміст категорії «справедливість»; принцип – об'єктивна форма реалізації цієї ідеї.

У працях сучасних правознавців, присвячених аналізу юридичного змісту поняття «справедливість», значна увага приділена її власне правовій природі й часто заперечують або ігнорують інші, крім юридичного, тлумачення цього поняття. Так, зокрема, В.С. Нерсесянц зазначає: «справедливість – внутрішня властивість і якість права, категорія та характеристика правова, а не позаправова (не моральна, релігійна і т.д.)» [113, с. 28]. Таке обмеження тлумачення категорії «справедливість» призводить до того, що, на його думку, іншого змісту, крім правового, категорія справедливості не має, і тому, коли заперечується правовий характер цієї категорії, справедливість замінюється певними неправовими засадами (привілеї, ті чи інші моральні, світоглядні, релігійні, естетичні, політичні, соціальні, економічні, національні та інші подібні уявлення, інтереси та вимоги) [113, с. 30].

Юридичним змістом категорії справедливості є ідея визнання, тобто позитивне ствердження своєю згодою дійсності існування, суб'єктивного права особи. Своєю чергою, визнання права передбачає наявність двох аспектів правовідносин особи, право якої визнається, та особи, котра визнає існування чужого права.

Для тієї особи, право якої визнається, визнання є зовнішнім актом стосовно неї, оскільки воно походить від іншого суб'єкта і залежить від його волі. Внутрішньою стороною є усвідомлення власного права – актуалізація у свідомості суб'єкта факту належності йому самому певного суб'єктивного права. Після цього усвідомлення власного права трансформують у вимогу визнати дійсність цього права, звернену до іншого суб'єкта чи суб'єктів.

З іншого боку, для суб'єкта, який визнав дійсність чужого права, визнання перетворюється на зобов'язаність, на «зв'язаність» чужим правом. Як зазначає В.П. Малахов, «поняття зобов'язаності є вирішальним моментом розвитку поняття визнання, є основною формою його вираження» [100, с. 132]. Визнання ж суб'єктивного права іншої особи не означає просту констатацію належності певного права цій особі, а й має зобов'язувальну силу і тим зумовлює власну поведінку суб'єкта правовідносин. Тому зобов'язаність як наслідок визнання вимагає узгодження своїх власних дій, згідно з визнаним ним правом. Таким чином, визнання чужого права як зовнішньо спрямований акт, орієнтований на іншого суб'єкта та його право, через зобов'язаність стає детермінантою власної поведінки особи. Визнання права, котре не має своїм наслідком зобов'язаність, стає фіктивним визнанням, рівнозначним невизнанню, а, отже, є несправедливістю.

Інший дослідник, С.С. Алексєєв, також намагається стверджувати, що «реальна та первинна справедливість у нашому житті – це справедливість у праві та через право» [1, с. 680], відкидаючи моральні уявлення про справедливість і розглядаючи їх лише як ідеологізовані, духовні вираження основоположних якостей права [1, с. 680–681].

Справедливим може бути визнання лише такого суб'єктивного права, на яке особа «має» право. Безпідставне вимагання права є несправедливістю стосовно другої сторони правовідносин. Належність права певній особі повинна бути об'єктивно зумовлена ним. Визнання суб'єктивного права в загальному розумінні як ідея справедливості стосується лише таких прав, які мають певні підстави та джерело походження. Тому суб'єктивне право,

визнання якого вимагає ідея справедливості, може належати особі на підставі природного права, закону (позитивного права) або договору.

Юридична природа справедливості обов'язково повинна враховувати, що справедливість як етичну категорію розглядають у двох аспектах: як моральну чесноту та моральну норму. Нормативний зміст справедливості у праві виявляють не лише у вимозі певного ставлення індивіда до інших людей та суспільства загалом, законодавчого закріплення в нормативно-правових актах, а й як обов'язок не допускати несправедливої поведінки з боку інших осіб щодо самого себе. Справедливість у праві формує певний обов'язок дотримуватися чинних норм, зафіксованих правом.

У цьому розумінні важливими є ідеї І. Канта, що відіграли суттєву роль у формуванні уявлень про суспільний обов'язок. Якщо Кант поняття обов'язку пов'язував з наявністю морального закону в самій людині, усвідомленням нею необхідності певної поведінки в суспільстві, то сучасна етика права радше виходить із соціальної сутності людини та соціальної форми її існування, через що людина завжди має обов'язки у стосунках із суспільством, колективом, людьми. Обов'язок розглядають як сукупність вимог і зобов'язань, які суспільство ставить людині й додержання котрих є її внутрішньою моральною потребою.

Визнання справедливості як невід'ємної ознаки природного права охоплює об'єктивний і суб'єктивний аспекти обов'язку. Об'єктивна сторона – підсистема моральних вимог, котрі суспільство ставить перед індивідумом як носієм певних соціальних ролей, які він (індивідум) бере на себе чи хоче взяти. Останні залежать від місця, яке займає особа в соціумі. Суб'єктивна сторона виражає особисту зацікавленість суб'єкта у виконанні цих моральних вимог, усвідомлення вимог колективу й суспільства та внутрішню готовність і потребу їх виконувати як свої власні суспільні обов'язки.

Таким чином, у юридичному розумінні нормативно-соціальний характер категорії «справедливість» конкретизують саме в ідеї визнання суб'єктивного права особи, яке належить їй на підставі природного права,

закону (позитивного права) або договору, усіма учасниками правових відносин. Формою реалізації цієї ідеї є принцип справедливості, дотримання котрого забезпечує належний порядок організації та регулювання суспільних відносин.

Отже, фундаментальною рисою юридичного розуміння категорії справедливості, як і філософського та етичного розуміння цієї категорії, є її соціальний характер. Завдяки здатності ефективно впливати на суспільні відносини, установлювати об'єктивно необхідний порядок їхньої організації та напрям розвитку, відбувається актуалізація справедливості у відносинах між людьми у процесі соціальної взаємодії.

Як відомо, мораль і право є різновидами соціальної регуляції в суспільстві. Мораль і право як форми суспільної свідомості – необхідні насамперед для формування й реалізації ціннісної орієнтації людини в складних і суперечливих суспільних взаємовідносинах. Вони повинні допомогти особі усвідомити власне місце серед інших, стати відповідальною особистістю у взаємовідносинах. Проте, правові норми приймають спеціально уповноваженими державними органами чи іншими правотворчими суб'єктами (залежно від правової системи певної країни). Але й за сучасних умов законодавець не є просто «винахідником» певної правової норми. Його роль полягає в тому, що він аналізує і порівнює декілька варіантів суспільної поведінки, правових вимог. Перевагу віддають тому варіанту правової норми, який вважатиметься найефективнішим у конкретних історичних обставинах, а правовим приписам надають формальну визначеність і закріплюють їхній загальнообов'язковий правовий характер.

Таким чином, правові й моральні приписи певною мірою становлять у суспільстві загальноприйняті правила поведінки громадян, тобто формулюються у формі законів та інших нормативних актів, правил тощо. Вимоги норм моралі та норм права, зазвичай, адресують не певній конкретній особі, соціальній групі, а всім тим суб'єктам, які вступають у

певний вид правових чи суспільних відносин, виконують дії, що ними передбачені.

Хоча й для права, і для моралі характерна орієнтація на свободну волю людини та її готовність до відповідальності, та все-таки між ними існують певні відмінності як між різновидами соціальних регуляторів. Якщо норми моралі є нормативним вираженням уявлення людей і суспільства про моральні цінності, тобто їхньою своєрідною мірою, то норми права відображають підтриману державою й узгоджену суспільством міру суспільної відповідності у стосунках між учасниками суспільних відносин, формально визначений і забезпечений державою порядок у формі законодавчих актів заснований на цій мірі.

Розуміння справедливості завжди пов'язується з тим, що це – найвища моральна зобов'язаність, дотримання якої повинно стати внутрішньою якістю і стимулом вільної поведінки особи. Справедливість у праві – органічна необхідність, що узгоджує особисті, групові або суспільні інтереси.

У зв'язку з тим, що стосунки здебільшого приховані від суспільного контролю, застосування принципу справедливості у праві дозволяє реалізувати сформоване суспільством почуття обов'язку, розуміння якого дозволяє і примушує робити добро, чинити за совістю, не тільки згідно з вимогами суспільства, а й за внутрішніми переконаннями. А емпіричність, історизм та деонтологічність визначають специфіку справедливості як філософсько-правової категорії, що відображає конкретно-історичні уявлення про належну міру відповідності між діями й правовою, соціальною та іншою відповідальністю на підставі емпіричного зіставлення та оцінки декількох соціальних подій, явищ.

Іще однією особливістю застосування принципів справедливості у праві є морально-правове виховання як один із напрямів суспільного виховання, що полягає у спрямованому перетворенні зовнішніх для людини нормативних культурологічно-правових вимог на систему особистісних

характеристик, які стверджують у суспільстві такі важливі категорії, як «добро» і «справедливість».

Виховання відповідальності, самодисципліни, почуття обов'язку, які втілюють принцип справедливості, стає важливою складовою частиною професійної підготовки юридичних працівників. Метою професійного виховання є розвиток у юриста усвідомленого ставлення до суспільно необхідних норм поведінки, перетворення найвищих моральних і національних принципів та цінностей на особисті переконання, що становлять ядро індивідуальної правосвідомості.

Таке професійне виховання юристів, спрямоване на досягнення єдності інформативних, ціннісних та вольових сфер свідомості правників (поєднання знань, переконань та дій).

Відповідальність людини розглядають як визначення відповідності поведінки, дій, результатів вчинку людини змістові закону, правовим нормам, а, отже, обов'язку особи дотримуватися певного правового порядку, визначеного суспільством (державою) з огляду на об'єктивні обставини й можливості їх виконання. Відповідальність означає, що людина бере на себе певні суспільні обов'язки та готова їх виконувати в міру своїх сил і можливостей, а також відповідати перед суспільством, спільнотою, іншими людьми й перед самою собою за свої дії, дотримання суспільних приписів, за правильне розуміння обов'язку.

Справедливість як атрибут демократичного правового суспільства, що гарантує громадянам правопорядок, набуває фундаментального значення в період перетворень суспільних систем, оскільки дозволяє більш чітко й визначено відобразити соціальні, культурні, особистісні надбання та чинники динаміки суспільства.

Юридична відповідальність як складова суспільного та правового регулювання виконує дуже важливу функцію – охорони правопорядку. У широкому, філософському розумінні поняття «відповідальність» трактують як ставлення особи до суспільства, держави, інших осіб з огляду на

виконання ними певних вимог, усвідомлення і правильного розуміння громадянином своїх обов'язків у суспільних відносинах.

У вузькому – спеціально-юридичному – розумінні юридичну відповідальність інтерпретують як реакцію держави на здійснене правопорушення. У такому аспекті юридична відповідальність – це застосування до порушника передбачених санкцій, норм чинного законодавства, засобів державного впливу, виражених у формі позбавлення певних прав організаційного чи майнового характеру.

Однак юридична відповідальність не зводиться тільки до державного примусу. Вона може виявлятися у процесі його здійснення, виникати після встановлення факту порушення чинних правових норм, накладатися за рішенням суду, арбітражного суду, третейського суду, комісії з трудових спорів, адміністративного органу й інших компетентних органів та базуватися на принципі справедливості. Реалізація принципу невідворотності відповідальності є однією з основних умов її ефективності. Якщо посадовці винні, порушують норми права, саме вони повинні відповідати за правопорушення [125, с. 5].

Існує кілька видів юридичної відповідальності за порушення чинного законодавства: дисциплінарна, адміністративна, фінансова (податкова), кримінальна, екологічна.

Кримінальна відповідальність за вчинений злочин може виражатися позбавленням волі, установленням штрафів, позбавленням певного права, дисциплінарним стягненням, відшкодуванням заподіяної майнової шкоди.

Кожен вид юридичної відповідальності має свої особливості застосування. Наприклад, адміністративна відповідальність настає у випадку, якщо за ці правопорушення чинним законодавством не передбачено кримінальної відповідальності; за вчинення податкових правопорушень законодавством про податки та збори передбачена відповідальність юридичних осіб і посадовців організацій. Відособленість майна і принцип майнової відповідальності обумовлюють можливість юридичної особи

виступати в цивільних відносинах від свого імені. Учасники майнових відносин повинні точно знати, кому належать ті чи інші права, на кому лежить той або інший обов'язок. Для цього встановлено правило, що юридичні особи повинні діяти від свого імені. Цивільно-правова відповідальність за порушення зобов'язань – настання невігідних майнових наслідків для несправного боржника; зменшення майнового блага у відповідальній стороні настає в результаті стягнення збитків, неустойки (штрафів, пені).

Чинне законодавство покладає на порушника відповідальність за наявності ряду умов: винність правопорушника, протиправність поведінки відповідальної особи, причинний зв'язок між його поведінкою і протиправним результатом, що настав, заподіяна шкода (наявність збитків, що виникли через порушення зобов'язання). Умовами відповідальності, зазвичай, називають ті обставини, від наявності або відсутності котрих залежить настання або ненастання цивільної відповідальності.

Допускається відповідальність не тільки за свою вину, а й за вину третіх осіб, на яких було покладено виконання обов'язку.

Основне цільове призначення заходів юридичної відповідальності полягає в забезпеченні охорони встановлених і визнаних суспільством відносин і сприянні зміцненню належних умов їхнього подальшого успішного розвитку. Слід звернути увагу на те, що цю мету в різних галузях права досягають різними способами: у кримінальному праві – шляхом покарання злочинця безпосередньо; у цивільному праві – через призначення стягнення, тобто опосередковано. В адміністративному праві застосовують метод як безпосередньої (прямої), так і опосередкованої (непрямої) дії на особу правопорушника.

Це викликано тим, що самі галузі права відіграють неоднакову роль в охороні суспільних відносин. Так, кримінальне право спрямоване на припинення скоюваних злочинів, цивільне право – на відновлення порушених майнових і немайнових суспільних відносин, адміністративне

право – на виконання обох указаних завдань. Також це пояснюємо ступенем суспільної небезпечності порушення правових норм різних галузей права. Наприклад, до сфери кримінального права належать найбільш суспільно небезпечні діяння; суспільна небезпечність адміністративних, податкових і цивільних правопорушень менш значна.

Найбільш поширеним у юридичній літературі твердженням, яке визначає правову природу відповідальності, є, на думку Н.Т. Петрицина, розуміння її як міри державного примусу, реакції на вчинене правопорушення [125, с. 53-59]. У цьому аспекті відповідальність полягає в установленні для правопорушника невідгідних (несприятливих) правових установок.

Більшість російських юристів (зокрема А.Б. Венгеров, О.С. Іоффе, В.В. Копейчиков та інші) розглядають відповідальність із правового погляду лише як певну вимогу щодо особи, яка здійснила правопорушення, понести покарання. Так, за спостереженнями О.С.Іоффе [65], В. Кулапов та А.Малько визначають юридичну відповідальність як установлений у процесуальному порядку обов'язок суб'єкта, який вчинив правопорушення, зазнати певних обмежень особистого, майнового чи організаційного характеру, передбачених санкцією юридичної норми.

На нашу думку, слід погодитись із твердженням правників [21], які зазначають, що відповідальність існує й до моменту її реалізації з боку держави у формі примусу до особи, що вчинила протиправне діяння, і може інколи залишатися нереалізованою (наприклад, у деліктних зобов'язаннях, якщо особа цілком відшкодувала шкоду потерпілій стороні в порядку страхування). Проте деякі дослідники (наприклад, Н.Т. Петрицин) вважають: відповідальність не може існувати до моменту її реалізації, оскільки добровільне виконання особою свого обов'язку – це ще не відповідальність. Відповідальність настане тільки тоді, коли правопорушник не виконає свого обов'язку за договором (договірна відповідальність) чи порушить майнові

або особисті немайнові права інших осіб (деліктна відповідальність) [125, 53-59].

У цьому аспекті нам видається виваженим погляд М.М. Агаркова (вміщено до «Юридическая ответственность и законность» С.М.Братусь [24]), який зазначає: якщо право рахується з умислом чи необережністю, то воно не має значення і не може бути правопорушенням, натомість акцентує, що закон пов'язує визначення наслідків із тими випадками людської поведінки, коли особа, яка порушила відповідну норму, робить це без умислу і з необережності. Адже коли йдеться про юридичну відповідальність у чинному законодавстві та правовій практиці, визначають суть самого поняття й соціально-правового явища відповідальності.

Юридична відповідальність настає після вчинення правопорушення, під яким слід розуміти будь-яке порушення чужого суб'єктивного права, що є підставою виникнення відповідальності як певного обов'язку із відшкодування завданої шкоди особі, суспільству чи державі.

При цьому слід наголосити: обов'язок із відшкодування шкоди є не самою відповідальністю, а лише формою зовнішньої реалізації у правовій площині [88, с. 48].

Юридичну відповідальність можна зарахувати до категорії правовідносин лише тією мірою, якою застосування юридичної відповідальності пов'язане з виникненням відповідного правового зобов'язання (тобто певного виду правовідносин) і реалізується в межах цих правовідносин [92]. Взаємозв'язок між поняттями «відповідальність» і «зобов'язання» характеризують тим, що «без правового зобов'язання немає обов'язку, а без його порушення немає відповідальності» «юридична відповідальність реалізується у правовідносинах і нерозривно з ними пов'язана, вона не є правовідносинами (навіть особливими)» [137]

Юридична відповідальність є особливою, специфічною державною мірою (заходом) забезпечення державного примусу суб'єктів правових чи

інших суспільних відносин. Специфіку його виявляють як у змісті, так і в характері тих цілей, досягненню яких вона служить.

Важливо акцентувати: тільки держава встановлює міри юридичної відповідальності й тільки органи держави їх здійснюють у порядку, котрий також установлює держава та чинне законодавство.

Водночас суспільний порядок і правопорядок стають показниками рівня лояльності громадян країни до системи державного нормування суспільно-правових відносин. При цьому правовий порядок є відображенням стану відносної стабільності в суспільстві, дієвості та міцності реального правового простору, у межах якого можуть реалізовувати економічні, політичні й духовно-етичні потреби людей, формуючи таким чином можливість і спосіб розвитку соціальності, тобто є одним із шляхів саморозвитку суспільства. Правопорядок стає специфічним, опосередкованим державою способом трансформації соціальної стійкості суспільства у правову форму і водночас засобом підтримання цієї стабільності.

Результати, до яких прагне при цьому держава, залежать від характеру правопорушення та його тяжкості: від компенсації винною стороною заподіяного збитку, тобто відновлення справедливості в разі заподіяння матеріального збитку, до більш складних, які містяться у кримінальному законодавстві: виправлення та перевиховання порушників, попередження вчинення ними нових злочинів, запобігання вчиненню нових злочинів іншими особами (виховний характер). Кожна з цих цілей має самостійний характер і зміст, але вони взаємопов'язані.

Результатом ефективного застосування юридичної відповідальності можна вважати такий стан відносної стабільності, урівноваженості та збалансованості соціальних відносин, дієвості правових норм у суспільстві, який задає індивідам, групам, інституціям відповідні моделі (зразки, стандарти) правової поведінки як у сфері державних, економічних, правових зв'язків та відносин, так і поза нею.

Поряд із традиційним трактуванням правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці виникло й активно досліджувалося таке поняття, як позитивна юридична відповідальність. На думку О.Е. Лейста, воно може стосуватися лише сфери публічного права, де використовується для позначення компетентності державних органів або посадових осіб чи для визначення їх співвідпорядкованості. Сюди зараховують відповідальність за підтримку громадського порядку, підготовку комунікацій до зимового сезону тощо. Однак і в галузі публічного права поняття відповідальності потребує уточнень, спрямованих на розкриття власне юридичного змісту відносин влади й управління за допомогою «традиційних для теорії держави і права категорій та понять: компетенції, правомочності, підпорядкованості, обов'язку...» [92, с. 41].

Як бачимо, юридична відповідальність регулює суспільні, економічні, соціальні та правові відносини. Державний примус, втілений у юридичній відповідальності, призначений для захисту особи, охорони прав і свобод людини та громадянина, забезпечення правопорядку й благополуччя населення, захисту суспільної моральності, суспільної безпеки, охорони встановленого порядку управління, власності, захисту законних економічних прав, інтересів фізичних і юридичних осіб, навколишнього середовища, суспільства й держави від адміністративних правопорушень.

Актуалізація питань справедливості та юридичної відповідальності суб'єктів правовідносин дала поштовх переорієнтації свідомості з авторитарного типу на демократичний і правовий. Проте на основі досвіду демократичних країн бачимо: слід продовжувати тенденцію до відмови від репресивних заходів, особливо у сфері незначних порушень, оскільки такі державні приписи неефективні, звужують потенціал взаємодії органів охорони правопорядку з населенням. Тому здійснення впливу на правосвідомість, розширення спектра профілактичної роботи, що передбачає усвідомлення справедливості й відповідальності, стають стратегічно

важливими напрямками вдосконалення правової системи України й утвердження правового та громадянського суспільства.

Цей процес ґрунтується на осмисленні філософсько-правових категорій справедливості й відповідальності, що завершується правовим самовихованням громадян.

Утім, реалізація принципів справедливості й відповідальності не вичерпується лише загальною та приватною превенцією. У процесі суспільного правового виховання ці принципи формують не тільки правосвідомість і самосвідомість людини, а й пізнавальний, емоційно-оцінний, дієво-вольовий і регулятивний аспекти діяльності, зміцнюють суспільну орієнтацію особистості, її правовий, філософський і загальний світогляд, наближають її правову поведінку до національних традицій та загальнокультурних надбань людства.

Право є формою реалізації людиною свободи в суспільстві, водночас види й межі цієї свободи та співвідношення між справедливістю та відповідальністю є сутнісними характеристиками права. Відтак право отримує той суспільно визначений простір, у якому людина має можливість реалізувати свою власну свободу, не порушуючи свобод і прав інших людей, соціальних груп та суспільства загалом.

2.3. Порівняльний аналіз реалізації принципів справедливості й відповідальності в національному та міжнародному праві

У сучасній правовій науці принципи справедливості й відповідальності розглядають як основу системи цивілізаційних здобутків у сфері державності. Адже зміст зазначених філософсько-світоглядних категорій безпосередньо та опосередковано віддзеркалює суспільні та правові відносини в державі, напрям суспільно-політичного, соціально-економічного й цивілізаційно-культурного розвитку та діяльності суспільства.

І.Г. Бабич, досліджуючи сучасне зобов'язальне право України, відзначає: «... реформування цивільного законодавства, викликане процесом інтеграції країн Європи, знову підтвердило як значення багатьох фундаментальних понять та принципів правового регулювання, ретельно розроблених та випробуваних ще в римському праві, так і необхідність їхнього застосування у законотворчій та правозастосовній практиці» [8, с. 249].

Концепції XX століття розглядають справедливість у двох аспектах: як моральну категорію, що не пов'язується з правом, і соціально-політичну, яка отримує правове закріплення та гарантування [147, с. 6]. Співвідношення понять справедливості та законності історично змінюється, відображаючи особливості суспільних відносин певних історичних епох, рівень розвитку суспільства і юридичної науки, та визначається розумінням природного, позитивного і божественного права, рівності й відповідальності як основи забезпечення моральності права.

Національне право держав має значний вплив на ефективність міжнародного права. Проте, як вважають Р.А. Каламкарян та Ю.І. Мігачов, необхідно, щоб право кожної держави відповідало міжнародному праву. Ця вимога міжнародного права впливає із принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань [71, с. 7].

Зазвичай, і справедливість, і відповідальність у праві зараховують до оцінних понять [34, с. 132–133]. Поняття «правове» завжди підсвідомо означає «справедливе, правильне», хоча на практиці наявність спільних властивостей не дає однозначних підстав для ототожнення цих категорій. Таким чином, філософсько-правові принципи справедливості та відповідальності у правовому документі чи законодавчому акті виступають в ролі соціального, морального й етичного критеріїв права.

Втілюючись у правозастосовних актах як принципи суспільних взаємовідносин, справедливість і відповідальність виконують виховну та світоглядну функції, водночас як категорії вони набувають юридичного

статусу. Суспільство визнає справедливим тільки такий закон, який відповідає принципам права, а діяти відповідально та справедливо – означає діяти, згідно із загальноприйнятими положеннями права, однаковими та обов'язковими для всіх громадян і суспільних груп.

З іншого боку, справедливість і відповідальність можуть бути результатом дії права. Отож категорії права у їхній проекції моральності на конкретні суспільні відносини дають можливість оцінити ці відносини як відповідальні чи невідповідальні, справедливі чи несправедливі.

А.М. Зуєва, аналізуючи основним чином фольклорні матеріали, зазначає: у національному фольклорі українців як у формі існування українського звичаєвого права відображаються типи справедливості, які переважали в його нормах, зокрема в цивільному та сімейному праві [62, с. 114].

Сучасні намагання орієнтувати українську політичну еліту на філософсько-правові цінності західноєвропейської демократії актуалізують проблему соціальної справедливості, шлях до чого вказує досвід європейських держав.

Зміни, що відбулися в державно-правовій системі України, ставлять на порядок денний питання про зміцнення демократії з позиції ідей справедливості й відповідальності. У сучасному українському державотворенні процес інституалізації справедливості, свободи вибору та відповідальності перебуває у стадії становлення. Часто він стримується у зв'язку з економічними умовами (світова фінансова криза), політичними іграми сусідніх країн тощо. Цьому певною мірою сприяють і нечітка політична структурованість українського суспільства, і нерозвиненість приватних інтересів (як на загальносуспільному рівні, так і на рівні індивідуального підприємництва), і недосконала й часто змінювана вітчизняна правова база. Проте слід відзначити: цей процес не припиняється, а втілюється у правових та культурних цінностях.

Справедливість у філософсько-правовому вимірі передбачає безсторонність, істинність, об'єктивність, правильність, обґрунтованість правового реагування на ту чи іншу діяльність, розв'язання суперечок стосовно права і конфліктів, що при цьому виникають, рівність перед законом і судом, рівноправність, відповідність між злочином і покаранням, цілями законодавця й обраними засобами їх досягнення [153, с. 8]. Тут ідеться про сферу правової дійсності як такої.

З огляду на суспільну справедливість чи несправедливість суб'єкти суспільних і правових відносин можуть оцінювати відповідність між об'єктивним правом і набутими на цій основі практичними правами, закріпленими в чинному національному законодавстві певної країни. З одного (ідеального) боку, оцінюється те, що проголошене як право; з іншого (реального) – те, що виявляється в суспільно-правовій дійсності певним результатом його дії, тобто об'єктивація в реальному суспільному житті для конкретної людини, соціальної групи чи держави загалом.

У філософії права часто висловлюють думку, що справедливість є мірою демократії, адже європейська форма демократії – це продукт цілеспрямованої діяльності, що базується на філософсько-правовому принципі справедливості й суспільної відповідальності. У цій площині право та демократія можуть виявлятися як сучасні форми реалізації філософії суспільної та індивідуальної справедливості й суспільної та індивідуальної відповідальності. Отож справедливість і відповідальність мають власну логічну структуру, яка проникає в кожне національне право незалежно від його наближеності до ідеї абсолютної справедливості в суспільстві.

Н.І. Гринчишин, досліджуючи проблему відповідальності, зазначає: «...щоб створити гуманне суспільство, в якому люди належно поводитись би один з одним, потрібно, щоб кожна особа відчувала особисту відповідальність за навколишній світ» [41, с. 55].

Використання антропологічного й аксіологічного підходів до визначення категорій «справедливість» і «відповідальність» у правовій науці

дає науковцям можливість досліджувати ідею толерантності, справедливості й відповідальності, характеризуючи ланцюжок причинно-наслідкового зв'язку у право- та взаємовідносинах «особа» – «суспільство» – «держава». При цьому розглядають вказані категорії крізь призму визначального чинника суб'єкта правовідносин у праві та ціннісні критерії демократичного права.

У сучасній західній антропологічній філософії актуалізується також контекстуальне визначення й уточнення змісту категорії «моральна відповідальність», проголошена основою будь-якої сфери людського життя. Так, французький філософ Е. Левінас, не заперечуючи традиційного змісту, виокремлює три основні виміри відповідальності: перед собою, перед «Іншим» та перед Богом, а категорія «відповідальність» у суспільстві доведена ним до «крайнього» визначення: «Я» є відповідальним за «Іншого» навіть тоді, коли він чинить злочин [153]. З огляду на це суспільна відповідальність людини перед внутрішнім «Я» пов'язується зі свободою та справедливістю, які, хоча й належать до об'єктивного світу, породжуються внутрішнім, власним, тобто особистісним почуттям відповідальності. Дотримання справедливості передбачає взаємність і сприяє утвердженню рівності в суспільстві стосовно всіх його індивідуумів зокрема та всього суспільства загалом.

Необхідність такого обґрунтування філософсько-правових категорій «справедливість» та «відповідальність» в українському законодавстві обумовлена й тим, що природа конституційно-правової відповідальності визначена по-різному, причому допускають змішування юридичної, політичної та моральної відповідальності.

Як вважає А.О. Червяцова, конституційно-правова відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності, яка, своєю чергою, входить до системи соціальної відповідальності в суспільстві. Особливістю конституційно-правової відповідальності є те, що вона може базуватися на цивілізаційно-культурних морально-політичних критеріях, які,

формалізуючись на рівні конституційного законодавства, стають правовими. «Поведінку, що є негідною з точки зору політики або моралі, конституційно-правові норми визнають протиправною, неконституційною, тобто такою, що тягне юридичну (конституційно-правову) відповідальність» [174, с. 8].

Крім того, конституційно-правова відповідальність може ґрунтуватися також на правових критеріях, що визначені в національному законодавстві, так би мовити, «у чистому вигляді». У такому разі норми щодо конституційно-правової відповідальності, їхнє правове закріплення в національному законодавстві майже не відрізняються від дефініцій інших видів юридичної відповідальності.

За нашими спостереженнями над міжнародною практикою, а точніше досвідом західно-європейських країн, США, дотримання філософсько-правових положень щодо справедливості й відповідальності у праві – найважливіша умова здійснення правосуддя у всіх сферах, особливо у кримінальній, адже саме тут поширеним залишається факт застосування суворих заходів державного примусу аж до арешту, ув'язнення тощо. Це певною мірою провокує небезпечні помилки та зловживання посадовців різних рівнів.

Як правові категорії справедливості і відповідальність втілені в чинному законодавстві України. Це відповідає новій парадигмі розуміння правової та демократичної держави.

Принцип справедливості покладено в основу всіх кодексів України та закріплено в Конституції України, що вимагає не лише теоретичного розширення правового простору, а й розробку практичних та ефективних організаційно-правових механізмів їхньої реалізації. Це зумовлює необхідність створення якісно нового законодавства, яке відповідало б сучасним потребам українського народу та ґрунтувалося на засадах справедливого та відповідального права.

Правова категорія справедливості поряд із такими правовими категоріями, як «добросовісність», «розумність», а також «неприпустимість

свавільного втручання у сферу особистого життя людини», є підґрунтям основних положень Цивільного кодексу України.

На нашу думку, за чинним цивільним законодавством України принцип справедливості можна визначити як загальнотеоретичний принцип права, що передбачає законодавчу необхідність установаження обсягів, способів, меж здійснення й захисту цивільних прав та інтересів особи відповідно до чинних вимог правових норм.

Специфікою застосування принципу справедливості в зобов'язальному праві є його поєднання з принципами належного та реального виконання.

Цивільне законодавство України, визначаючи межі здійснення суб'єктивних прав учасників правовідносин, вимагає таких умов правової поведінки:

1) відповідності поведінки уповноваженої особи умовам договору (якщо він існував) або актам чинного цивільного законодавства, якщо такий договір не укладено або він суперечить законодавчим актам;

2) урахування публічного інтересу (інтересу однієї зі сторін, третьої сторони чи суспільного інтересу) та моральних засадничих цінностей суспільства,

3) відсутності зловживання правом з боку суб'єктів правовідносин [126, с. 3].

У ст. 1 Кримінального кодексу України встановлено, що цей кодекс має своїм завданням правове забезпечення охорони прав та свобод людини й громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання злочинам [86].

Крім того, принцип справедливості знайшов вираження й у ст.ст. 16, 16-1, 18, 22 Кримінального процесуального кодексу України, а також у ст.ст. 1,5,6 Кримінально-виконавчого України, ст.ст. 4–3 Господарського процесуального кодексу України тощо.

Принцип соціальної справедливості – один із основних у таких законах України: «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року (ст. 4) [57], «Про систему оподаткування» від 18 лютого 1997 року (ст. 3) [58] та ін. Поряд із законодавчим закріпленням категорію «справедливість» широко застосовують у судовій практиці. Особливо це стосується вирішення спорів щодо відшкодування завданої шкоди.

Як зазначає В.П. Паліюк, зарахування поняття «справедливість» до загальних засад цивільного законодавства призводить до того, що «з одного боку, пласти оціночних понять, які... були поза межами правового регулювання, переносяться на новий, більш вищий рівень регулювання. А це означає, що вказані засади, які безпосередньо пов'язані із загальнолюдськими цінностями, з ідеалами свободи, гуманізму і демократії, створюють нові гарантії прав людини, забезпечують підвищення правової культури і прогнозують розвиток суспільства і держави. А з другого, це призводить до абстрактності деяких положень нового ЦК України – вони розглядаються як певний орієнтир для створення судового прецеденту, а не як конкретний нормативно-правовий акт» [129]

Як свідчать історичні джерела, принцип справедливості знайшов відображення ще в римському приватному праві, яке набуло універсальності в регулюванні цивільних відносин стародавнього суспільства. Так, у римському приватному праві тлумачення договорів здійснювалось на основі принципу природного права, що дозволяв виявити волю сторін правовідносин.

Гуманістичне переосмислення принципів справедливості й відповідальності в епоху Відродження та Реформації зумовило створення перших ліберальних європейських конституцій (XVIII–XIX ст.), у яких принцип справедливості як принцип законодавства утверджує законність у розумінні верховенства закону та загальності права, а, отже, рівності всіх

суб'єктів правовідносин та інших суспільних відносин перед законом. Таким чином, справедливість гарантує стабільність правопорядку в суспільстві.

Поступове поширення й визнання плюралістичних ідей справедливості в суспільстві й особистої та колективної відповідальності людей сприяло тому, що в конституціях європейських держав чітко було зафіксовано правову рівність об'єднань, створених за світоглядним принципом, громадян незалежно від їхніх поглядів тощо. Спостерігалася також тенденція до уніфікації норм, зокрема в зобов'язальних відносинах.

У другій половині ХХ століття, після Другої світової війни, значно посилили вимоги суспільної відповідальності у правовому й законодавчому полях. Активізувалася діяльність Організації Об'єднаних Націй та Комісії з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). 1995 року на 28-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО було прийнято Декларацію принципів толерантності, у якій наголошувалося на тому, що відносини у світі повинні будуватися та базуватися на інтелектуальній, моральній солідарності людей. У п. 1.1 статті 1 вказаної декларації толерантність було визначено як «повагу, прийнятне і правильне розуміння всього різноманіття культур, форм самовираження і прояву людської індивідуальності» [46]. У пункті 1.2 цієї ж статті зазначено: толерантність – це не поступка, поблажливість або потурання, а насамперед активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини.

Водночас у п. 1.4 статті 1 вказано: вияв толерантності не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань або поступки чужим переконанням. Тобто, незважаючи на те, що люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, поведінкою, становищем, мовою і різноманітними загальнолюдськими цінностями, кожна особа має право вільно дотримуватися своїх власних переконань і визнає таке ж право за іншими людьми чи соціальними групами. Такий підхід, безумовно, сприяє збереженню індивідуальності.

На міжнародному та державному рівнях толерантність вимагає наявності справедливого й неупередженого законодавства, дотримання правопорядку, судово-процесуальних та адміністративних норм (стаття 2 Декларації принципів толерантності).

Європейська Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод (стаття 6), торкаючись питання про справедливість правосуддя, указує, що кожна людина при визначенні цивільних обов'язків або будь-якому кримінальному звинуваченні, яке їй пред'являється, має право на справедливий публічний розгляд справи в розумний термін незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону [51].

У статті 8 Декларації основних принципів правосуддя йдеться, що кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом [47]. Цією декларацією рекомендують заходи, яких треба вживати на міжнародному й національному рівнях для полегшення жертвам злочинів доступу до правосуддя і справедливого поводження, реституції, компенсації та допомоги. Зокрема, у статті 10 декларації зазначено: здійснення правосуддя повинне відбуватися гласно незалежним і неупередженим судом, на основі цілковитої рівності, з дотриманням вимог справедливості [47].

Ця норма конкретизована в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (стаття 14) і нею визнано, що всі особи рівні перед судами й можуть у будь-якому цивільному процесі розраховувати на справедливий розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону [108].

Проте слід зазначити: у міжнародному праві головним чином ідеться про міжнародну відповідальність держав у правовідносинах. Починаючи з 1969 року кодифікуванням норм про міжнародну відповідальність держав займається спеціальна комісія ООН, а саме – Комісія міжнародного права ООН, що розробляє Проект статей про відповідальність держав.

Міжнародне право розглядає відповідальність сторін правовідносин з огляду на дотримання його вимог суб'єктами міжнародного права, стосовно яких вона (відповідальність) передбачена. Зазвичай, цих вимог суворо дотримуються, оскільки вони встановлені за взаємним визнанням, яке засвідчується сторонами правовідносин в угоді відповідних суб'єктів цих правовідносин, і кожна зі сторін розраховує на взаємність щодо відповідальності від іншої сторони, прагнучи тим самим отримати для себе максимальну вигоду з міжнародно-правового регулювання цих відносин.

Міжнародною відповідальністю вважають несприятливі юридичні наслідки для суб'єкта міжнародного права, котрий порушив своєю поведінкою покладене на нього міжнародне зобов'язання, тобто вчинив міжнародне протиправне діяння.

Водночас міжнародне право передбачає і можливість примусу стосовно суб'єкта, котрий юридично порушив обов'язкові передумови, що й становить суть відповідальності за сучасним міжнародним правом.

Таким чином, міжнародна відповідальність – це юридичні наслідки для суб'єктів міжнародного права, які набувають чинності в результаті порушення цими суб'єктами своїх суб'єктивних міжнародних зобов'язань і полягають у застосуванні до них допустимих в тому чи іншому випадку міжнародних (міжнародно-правових) санкцій [106, с. 81].

У міжнародно-правовій доктрині переважає поділ міжнародної правової відповідальності держав на два види: матеріальну й політичну. Так, Г.І. Тункін, досліджуючи міжнародно-правовий розвиток в історичному аспекті, обґрунтовує наведений поділ міжнародної відповідальності й зазначає: «... всі види відповідальності держави як політичного утворення певною мірою мають політичний характер. Проте навряд чи можна заперечувати проти виділення матеріальної відповідальності в самостійний вид відповідальності. Разом з тим є форми відповідальності, не пов'язані з матеріальним відшкодуванням. Правильніше всі ці форми нематеріальної відповідальності відносити до політичної відповідальності» [159, с. 381].

У законодавствах практично всіх розвинених країн наголошено: правосуддя може здійснюватися виключно судом. Це положення часто конкретизується не тільки в конституціях країни, а й у кримінальних-процесуальних кодексах та інших законодавчих актах. Іншими словами, законодавством закріплюють той юридичний факт, що тільки компетентний суд, котрий діє на основі розпоряджень закону, може визнати людину винуватою і призначити їй кримінальне чи адміністративне покарання. Що стосується правосуддя в цивільних справах, яке здійснюють суди загальної юрисдикції та арбітражні суди, то положення, що містяться, здебільшого в конституції країни та конкретизуються у відповідному законі про судоустрій, конкретизують також у низці інших законів, насамперед у цивільних-процесуальних й адміністративних-процесуальних кодексах.

При цьому коло органів, уповноважених здійснювати правосуддя відповідно до принципів справедливості та відповідальності, чітко обмежують названими вище законами. Ніякі державні або інші органи не мають права здійснювати такий вид діяльності, оскільки в них немає відповідних владних повноважень, наданих державою.

Правова вимога виконання цього виду державної правоохоронної діяльності тільки судами має на увазі також те, що акти правосуддя (вироки або інші присуди), які після набрання законної сили набувають загальнообов'язкового значення, підлягають неухильному виконанню. Скасовувати або змінювати їх мають право лише вищі судові органи й тільки з дотриманням суворих процесуальних правил і гарантій, що захищають права та законні інтереси громадян, а отже, правомірні інтереси суспільства й держави.

Чітка обумовленість правосуддя принципами справедливості й відповідальності сприяє формуванню у громадян правосвідомості, адже саме справедливість та відповідальність уважаються мірою соціальної оцінки в людській свідомості дій, поведінки людей та діяльності інституцій.

Закріплені у праві вимоги справедливості мають силу закону й забезпечуються підтримкою держави. Вони є водночас і моральними, і правовими. Тому справедливість є етико-юридичним феноменом.

Особливо це стосується категорії «справедливість» як універсальної світоглядної категорії, яка є каталізатором творення позитивної правосвідомості. Правова справедливість стає реальною і належною мірою у сфері дії багатьох суспільних відносин, що реалізуються в юридичній процесуальній формі. Справедливість є виявом розумності оцінки правового суспільного життя, а поряд із такою категорією, як «відповідальність», – наскрізною соціальною чеснотою, важливим критерієм оцінки особи, суспільства, держави та її інституцій.

Новітнє трактування справедливості й відповідальності у правовому полі поєднує концепцію справедливості з отриманням винагороди за певні заслуги, відповідальністю, згідно з поставленими вимогами, наданими повноваженнями тощо, тобто стає насущною соціальною потребою рівності в суспільстві. Такий підхід до справедливості й відповідальності робить указані філософсько-правові категорії невід'ємною складовою верховенства права, а також дозволяє сприймати їх лише як моральне або правове явища.

Отже, становлення сучасної української держави, розбудова її правових інститутів, творення демократичного права нерозривно пов'язані з втіленням принципів і застосуванням категорій справедливості й відповідальності. Загальноприйняті міжнародно-правові акти обумовлюють необхідність включення категорій «справедливість» та «відповідальність» у правове поле України, а відтак внесення відповідних змін до законів, підзаконних, нормативно-законодавчих актів України.

Імплементация зазначених положень дозволить посилити правові гарантії свободи й особистої недоторканності громадян, особливо у процесі затримання, арешту та тримання під вартою, проведення досудового слідства й захисту в суді.

Практика реформування законодавства з метою підвищення його ефективності вказує на те, що необхідно узгодити внутрішньодержавне право з міжнародним з метою дотримання вимог європейських демократичних країн.

Приведення національного законодавства, зокрема відомчих нормативних актів МВС, відповідно до вимог міжнародно-правових документів сприяє налагодженню, поширенню та поглибленню міжнародної поліцейської співпраці [18, с. 12–13].

У внутрішній діяльності та міжнародній співпраці МВС України дотримують положення міжнародних документів, що визначають світові підходи до боротьби зі злочинністю і встановлюють загальноприйняті правила поведінки посадових осіб. До таких документів належать: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання, Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями, Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами для підтримання правопорядку [31;51;108], та ін.

Розглядаючи правові норми міжнародного права і їхній вплив на національне законодавство, слід звернути увагу й на відмінність між імперативними та диспозитивними нормами міжнародного права, відмінність між якими полягає не тільки в тому, що одні є обов'язковими, а інші – необов'язковими для держави. Усі міжнародно-правові норми, ратифіковані національним законодавством, є обов'язковими для виконання.

Проте, якщо йдеться про диспозитивні норми, то зацікавлені держави можуть укласти договори, які встановлюють інші правові норми, і діяти, згідно з ними. Це не буде порушенням правових відносин і норм міжнародного права за умови, що не завдає шкоди законним інтересам інших держав. Коли ж йдеться про імперативну норму в міжнародному праві, тоді такий договір вважається недійсним у міжнародному правовому полі. Цю

тезу вперше було зафіксовано в договірному порядку в ст. 53 Віденської конвенції про права міжнародних договорів 1969 р. Загалом кажучи, незважаючи на очевидну складність і новизну, проблема справедливості та відповідальності органів і посадовців органів внутрішніх справ зацікавлювала учених-юристів недостатньо. Увага приділена лише питанню юридичної відповідальності у сфері професійної діяльності цих органів як підсистеми правоохоронних органів загалом. Разом з тим аналіз можливості використання принципів справедливості та відповідальності у сфері професійної діяльності органів внутрішніх справ, у ширшому правовому розумінні, а також вироблення, а відтак постійне вдосконалення єдиної системи правових норм, що забезпечують застосування справедливості і різних видів відповідальності (юридичної, етичної, моральної тощо) до органів і посадовців органів внутрішніх справ, законність її настання, є однією з актуальних задач правової науки.

Висновки до розділу. Узагальнюючи передові досягнення сучасної правової науки та практику побудови правової держави, об'єктивно оцінюючи діяльність зарубіжних правоохоронних органів, аналізуючи теоретично-концептуальні й методологічні основи сучасних правових систем світу, можна стверджувати: активне застосування принципів справедливості й відповідальності в сучасному праві передбачає їхню особливу координаційну роль у системі загальних принципів права.

Певною мірою філософсько-правові категорії «справедливість» та «відповідальність», втілюючись у практиці сучасних правових систем правозастосування й охорони права як принципи правоохоронної діяльності, стають базисом для інших принципів права, визначаючи їхні співвідношення та межі правової дії в конкретних суспільних умовах.

З позиції оцінки самим суспільством міри впровадження цих принципів у діяльність правоохоронних органів є не стільки показниками розкриття злочинів та боротьби зі злочинністю, скільки високим соціальним рейтингом правоохоронних органів. Скажімо, у країнах Західної Європи та в США

суспільна підтримка населенням цих органів надзвичайно сильна, що стає підґрунтям для зростання позитивної правосвідомості громадян, закріплення в суспільній свідомості демократичних і правових цінностей, сприяння стабільності в суспільстві, зростання довіри до держави та її інституцій. Таким чином, саме соціальний ефект діяльності правоохоронних органів стає найбільш об'єктивним критерієм ефективності їхньої діяльності та діяльності системи права загалом.

Водночас справедливість і відповідальність стають найбільш важливим результатом такої суспільної координації.

Зв'язок філософсько-правових категорій справедливості та відповідальності з їх практичним втіленням у правовій сфері означає відповідність суспільного устрою держави та її правової системи ідеальному нормативу правової держави, оскільки, з одного боку, держава гарантує справедливість у здійсненні прав і свобод суб'єктам суспільних та правових відносин, а з іншого – вимагає від них відповідальності, тобто виконання законів з позиції принципу справедливості.

При цьому неухильною умовою залишається виконання сторонами правовідносин юридичних обов'язків як неодмінної вимоги суворого підпорядкування та забезпечення стандартів прав та свобод людини й громадянина як основних цивілізаційних цінностей. Саме тому справедливість та відповідальність можна визначати як найбільш важливі якості сучасного демократичного права, а також говорити про них як про системоутворювальні принципи права, які узгоджують усі інші його принципи, обґрунтовуючи правові рішення та правозастосування.

РОЗДІЛ 3

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІАЛЬНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

3.1. Справедливість і відповідальність як базисні елементи правозастосування в діяльності ОВС

Перетворення майже в усіх сферах суспільного життя України закономірно обумовлюють удосконалення правореалізаційної діяльності органів державної влади, їхніх посадових осіб, підвищення відповідальності за ухвалені ними управлінські рішення. Це зумовлено тим, що нині існує необхідність усунути негативні тенденції, котрі виникають у практиці реалізації цих рішень, насамперед у галузі правозастосування, доказом чого є значна кількість порушень законності.

Особливої соціальної та юридичної значущості додає те, що їх скоюють особи, уповноважені охороняти та зміцнювати законність і правопорядок.

Некомпетентні управлінські рішення ускладнюють досягнення цільових установок застосування права, знижують виховне значення правозастосовного процесу, негативно впливають на авторитет органів та посадових осіб, що здійснюють владні повноваження. Неякісна робота суб'єкта, що застосовує право, створює у громадян викривлені уявлення про спрямованість його діяльності. І найголовніше – у результаті цього порушуються права, свободи, законні інтереси особи [90, с. 175].

Правотворчість і правозастосування – процеси, що безпосередньо впливають на розвиток усього суспільства. Від того, на яких принципах базуються ці процеси, залежить якість державного правового устрою суспільства. Отож вплив принципу справедливості на ці процеси важко переоцінити, особливо в аспекті оцінювання правових явищ.

Основна мета правотворчості й правозастосування – чітке регулювання суспільних відносин, а, отже, від ставлення суспільства до виданих правових норм і їхнього застосування залежить досягнення зазначеної мети. Наявність суперечностей між суспільним і «законним» розумінням справедливого і несправедливого зводить до мінімуму ефективність правового регулювання в державі [22, с. 88].

Рівність, законність, справедливість і відповідальність – найширші за значенням філософсько-правові категорії.

У кримінальному законодавстві за принципом справедливості встановлюють співвідношення певних явищ з огляду на розподіл добра і зла, як відповідність відплати за діяння. Зміст цього принципу полягає в тому, що покарання чи інша міра кримінально-правового впливу, застосована до особи, котра вчинила злочин, має відповідати тяжкості злочину, конкретним обставинам вчинення злочину й особливостям особистості злочинця. Це означає максимальну індивідуалізацію відповідальності та покарання за скоєне.

В ідеалі право завжди повинне бути справедливим. Прихильники концепції природного права обстоюють думку: закони мають бути втіленням справедливості [165, с. 95]. Як уважають учені, право – це нормативно закріплена справедливість [161, с. 269].

Юридична рівність, законність і справедливість – як принципи права – законодавчо закріплені міжнародними актами та внутрішньодержавними нормами. Проте не завжди в нормах безпосередньо вживаються саме терміни «рівність», «законність» або «справедливість». Співвідношення юридичної рівності й справедливості можна передати формулою: рівне тільки рівним; не всім одне і те ж, а кожному своє, інакше б для нерівних рівне стало нерівним [161, с. 269].

Вимога рівності як однакової дії в однакових умовах означає неупередженість, сумірність злочину і покарання за нього, заподіяної шкоди та її компенсації і, таким чином, цілком відповідає принципу справедливості.

Юридична рівність закріплена і гарантується законом. Отже, за умови дотримання й виконання приписів закону існує та реалізується юридична рівність.

Єдине прийнятне для всіх членів суспільства співвідношення між справедливістю і законністю встановити важко. Теоретично не існує справедливості, якщо порушується закон; закон – справедливий, це означає, що недотримання закону є порушенням принципу справедливості. Але практика нерідко доводить несправедливість законів або вимагає порушення закону заради торжества справедливості в конкретній ситуації.

Справедливість як критерій оцінки змушує суб'єктів правотворчості й суб'єктів правозастосування всебічно й ретельно обирати інструменти регулювання та кваліфікації правових відносин.

Водночас наукове поняття «презумпція справедливості закону» значною мірою нівелює застосування справедливості як критерію оцінки на етапі правозастосування, а на етапі правотворчості дозволяє скасувати процедуру всебічного підходу до створення правових норм, оскільки результат правозастосування – правозастосовний акт – буде в будь-якому випадку справедливим.

Презумпція справедливості правових норм полегшує процес кваліфікації різних правових явищ і припускає, що на стадії правотворчості справедливість повною мірою реалізує свою функцію розподілу між учасниками правових відносин їхніх прав та обов'язків, у тому числі з огляду на основи моралі й моральності, сформовані в суспільстві під впливом конкретних історичних умов. Однак обґрунтованість презумпції справедливості закону викликає деякі сумніви [22, с. 120]. Така презумпція спрямована передусім на встановлення «диктату» кваліфікації явищ як таких, що відповідають або не відповідають закону. Унаслідок цього виникає ситуація, за якої ті чи інші правові явища можуть повною мірою відповідати закону і кваліфікуватися як справедливі, при цьому не будучи такими. За очевидної неможливості видання у процесі правотворчості справедливих для

всього суспільства правових норм, спрощений варіант кваліфікації справедливого і несправедливого як такого, що відповідає або не відповідає законіві, не має достатніх підстав для зведення в ранг презумпції.

Аналізуючи механізм реалізації справедливості у правотворчості й правозастосуванні, слід указати на те, що зміст цього принципу – надзвичайно важливий на етапі створення правових норм порівняно з якісним станом на етапі правозастосування. Така ситуація пов'язана насамперед з тим, що на етапі правотворчості уповноважений суб'єкт повинен реалізувати весь потенціал справедливості як критерія оцінки правових явищ. Саме на цьому етапі відбувається первинне застосування таких принципів правотворчості, як законність, гласність, демократизм та ін. Поряд із ними суб'єкт оцінює правову норму з огляду на її справедливість. У цьому сенсі суб'єкт правотворчості несе відповідальність за чітке використання принципів правотворчості у процесі створення правових норм, які також повинні мати справедливий характер [22, с. 123].

Від дій суб'єкта правотворчості безпосередньо залежить ефективність правозастосування. Від того, наскільки всебічно і глибоко суб'єкт правотворчості підійшов до створення правової норми, залежить, чи буде ця норма регулювати правовідносини тією мірою, якою це передбачалося.

Суб'єкт правозастосування, використовуючи створену й санкціоновану державою правову норму, значною мірою обмежений у застосуванні справедливості як критерію оцінки для прийняття правозастосовного акта. Така можливість існує тільки у випадках, коли суб'єкт правозастосування уповноважений діяти на свій розсуд, відповідно зі своїм внутрішнім переконанням. Однак і така можливість далеко не завжди дозволяє йому діяти справедливо.

Суб'єкт правозастосування завжди обмежений не тільки правовою нормою, а й її тлумаченням, а також низкою чинників, які обмежують його право застосовувати справедливість як критерій оцінки правозастосовного акта. Таке твердження не є критикою механізму правозастосування, однак

покладає серйозну відповідальність на суб'єкта правотворчості, який деколи не має необхідності оцінювати обставини через призму справедливості для досягнення належного результату – прийняття законного й обґрунтованого рішення, йому достатньо знайти потрібну правову норму й застосувати її [90, с. 176].

Механізм правозастосовної діяльності базується на оцінці певного правового явища на стадії правотворчого процесу, критерієм якої є справедливість. Саме суб'єкт правотворчої діяльності має всі можливості для того, щоб створити таку норму, яка у процесі правозастосування не викликатиме сумнівів щодо її справедливості.

Правозастосовна діяльність здійснюється за принципами законності, доцільності, обґрунтованості й справедливості, що передбачає дотримання інтересів усього суспільства. Суспільний інтерес повинен панувати над інтересами окремих груп і тим більше окремих осіб. Але це зовсім не означає, що інтереси конкретних заінтересованих осіб не слід брати до уваги. Так, призначаючи покарання, необхідно зважати на особистість винного, вплив цього покарання на його виправлення тощо. Водночас не можна забувати про інтереси потерпілих. Особи, які здійснюють правозастосовну діяльність, повинні докласти максимум зусиль, щоб були відновлені права потерпілого від злочину та відшкодовані або компенсовані збитки.

У процесі застосування норм правозастосувач повинен обрати такі кримінально-правові засоби впливу на злочинця й у такому обсязі, за яким з найбільшою ефективністю буде досягнуто цілі кримінального покарання. Це дуже делікатний аспект, у якому принцип справедливості перетинається із принципом гуманізму. Дійсно, якщо людина скоїла злочин невеликої тяжкості й виправилася, то соціальна справедливість може бути поновлена шляхом застосування до неї такого покарання, як штраф. Отож у правозастосувача немає необхідності призначати їй покарання у формі позбавлення волі. Для вирішення зазначеної проблеми у Кримінальному кодексі передбачено альтернативні санкції [55, с. 113], незважаючи на

наявність яких у судів не завжди є можливість призначити покарання, що найбільше відповідає характеру й ступеневі суспільної небезпечності скоєного злочину.

Це можна продемонструвати на прикладі такого поширеного злочину, як крадіжка. Злочини проти власності становлять близько 66% усіх зареєстрованих злочинів, більше половини з них – крадіжки; більшість із них учиняють особи, які не мають постійного джерела доходу, отже, суд не може їм призначити штраф, оскільки таке покарання не буде виконано. В умовах економічної кризи такі покарання, як виправні та обов'язкові роботи, також неактуальні. Тому найчастіше призначають покарання у формі позбавлення волі (реального або умовного). Для виходу з такої ситуації, на нашу думку, треба ввести в дію такі види покарань, як громадські роботи й арешт.

У процесі правозастосовної діяльності принцип справедливості насамперед виявляється у збалансованості криміналізаційних процесів із правотворчою діяльністю, оптимальному співвідношенні загальних і спеціальних кримінально-правових норм [55, с. 192].

На стадії застосування норм кримінального права відповідальність і справедливість індивідуалізуються. Це означає, що призначення справедливого покарання передбачає визначення характеру й ступеня суспільної небезпечності злочину, особистості винного, причин і умов, що сприяють скоєнню злочину, обставин, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність. Якщо зазначені обставини враховані не будуть, то покарання не відповідатиме принципу справедливості й вирок повинен бути скасований.

Принцип справедливості має нормативно-оцінний характер, і його роль у правозастосовній практиці слід розглядати в чотирьох аспектах. По-перше, справедливість закладена у змісті права, тих суспільних відносинах, формою яких є право. По-друге, сама діяльність суб'єктів правозастосовної практики повинна бути пронизана ідеєю справедливості. По-третє, рішення, правозастосовні акти, що встановлюють права та обов'язки, заходи

заохочення та юридичну відповідальність повинні за формою й сутністю бути справедливими. По-четверте, правозастосовна практика повинна стати найважливішим юридичним засобом найповнішого здійснення в основних сферах суспільних відносин принципу соціальної справедливості [104, с. 67].

Правозастосовна діяльність характеризується низкою істотних ознак: здійснюється спеціально уповноваженими державою органами в межах наданої компетенції; має державно-владний характер; відбувається в особливих, установлених нормативними актами формах і з дотриманням певних процедур; втілюється на основі та на виконання правових норм; повинна здійснюватися з дотриманням основних принципів правозастосування; результатом застосування права є винесення й виконання індивідуально-конкретних приписів (правозастосовного акта) або підзаконних нормативно-правових актів.

Підвищення ефективності правозастосовної діяльності – постійний процес, орієнтований на визнання актуальних загальнолюдських цінностей, норм моралі, що забезпечують надійний захист особи, суспільства та держави [60, с. 74].

Правозастосовна діяльність охоплює не тільки закріплену в процесуальних нормах процедуру «руху справи», а й велику кількість неформальних зв'язків і відносин у різних ланках правозастосовної підсистеми: оцінку стану правопорядку, різні позиції з питань застосування закону, зміну поточної практики, розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства та ін., тобто весь складний механізм матеріально-правових, процесуальних, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин.

Різні норми права мають різноманітні цілі, але врешті-решт всі вони зводені до справедливої впорядкованості суспільних відносин і підкорення тим цілям і завданням, які покладає на себе держава. Більшість із них досягають шляхом реалізації конкретних правових норм, далі на основі

досягнутого – цілей правових інститутів і, нарешті, цілей галузей права і міжгалузевих правових комплексів [60, с. 75].

Звичайно, при оцінці ефективності правозастосування необхідно враховувати, що деякі норми права та законодавчі акти часто спрямовані на досягнення не однієї, а кількох цілей водночас. Поряд із цим існують правові комплекси, норми яких мають лише одну безпосередню мету, або такі, де визначати мету окремої норми безглуздо.

Відповідно, ефективність правозастосування можна розглядати як стосовно досягнення цілей окремих норм права, так і щодо досягнення цілей правових систем більш загального рівня, тобто, на нашу думку, можливо виокремити ефективність правозастосування міжгалузевих правових комплексів, галузі права, інституту права, загалом, ефективність правозастосування конкретних правових норм. Однак ефективність правозастосовчої діяльності окремої галузі або інституту права не дорівнює простій сукупності ефективності застосування окремих норм права. Їхня ефективність визначається лише як загальна тенденція в сукупності окремих відхилень на основі аналізу практики.

Однак, було б неправильно вважати ефективним правозастосування, за яким цілі правової норми досягаються будь-якими доступними засобами. Від правильного вибору засобів кінець кінцем залежить досягнення цілей правового регулювання, а, отже, ефективність правозастосування в цілому. Недооцінка, неправильний вибір засобів, прийомів, закладених у нормативній основі правового регулювання, призводять до збоїв у реалізації права, зниження ефекту правозастосування.

Тому важливою обставиною, що впливає на ефективність і соціальну цінність правозастосування на всіх його етапах, є дотримання невід'ємних правил правозастосовчої діяльності. Вони виражають те головне, на що має бути орієнтовано розвиток правозастосовчої діяльності, їх призначення – виступати гарантами законного та справедливого правозастосування [180, с. 10].

Правила правозастосовчої діяльності відображають найбільш істотні сторони процесу застосування норм права.

Здійснюючи правозастосування, необхідно керуватися пріоритетом прав і свобод людини й громадянина. Це є основою для українського законодавства та правозастосовчої практики.

Правова держава, яку передбачають створити в Україні, характеризується тим, що права особи визнаються найвищою цінністю, а всі державні органи відповідальні перед громадянами. Права громадян повинні бути надійно захищені від будь-якого свавілля органів держави, посадових осіб і представників влади.

Правозастосовні органи повинні ґрунтувати свою діяльність на конституційному принципі законності, який виражає обов'язок органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб, громадян та їхніх об'єднань додержуватися Конституції України та законів. В його основі є верховенство закону, яке фіксує його всевладдя, панівне становище у всіх сферах життя суспільства, пріоритет, найвищу юридичну силу закону порівняно з іншими нормативними актами, зв'язаність законом функціонування політичних партій, громадських рухів, самої держави й усіх її органів.

Однією з методологічних основ правозастосування є дотримання принципу рівності всіх перед законом, що означає рівність у правах, свободах і обов'язках, відсутність привілеїв у користуванні правами для будь-яких соціальних груп чи окремих осіб незалежно від їхнього походження, посадового та майнового стану, соціальної, расової та національної належності, статі, мови, ставлення до релігії, переконань, місця проживання та інших обставин.

Невідворотність відповідальності суб'єктів правозастосування, тобто посадових осіб, які виносять конкретні рішення, – необхідна підстава якісної правозастосовчої діяльності. Посадові особи несуть відповідальність за неправомірні дії та рішення, що порушують права, свободи й законні

інтереси громадян, за вияв бюрократизму при винесенні актів застосування права, корупційні порушення та ін. [180, с. 10].

В Україні на практиці досі не реалізована повною мірою концепція відповідальності держави та її органів перед громадянами у громадській сфері.

Донедавна державна влада мала імунітет від відповідальності у випадках неправомірних дій посадових осіб. Держава завжди виступала в Україні як абсолютний суверен. Цивільно-правова відповідальність посадових осіб мала надзвичайно обмежений характер.

Відповідальність держави за помилкові дії не отримувала законодавчого втілення, незважаючи на те, що питання про це неодноразово ставилося ще в дореволюційний час.

Сутність принципу індивідуалізації юридичної відповідальності полягає в необхідності суворого та послідовного врахування всіх характерних рис конкретного правопорушення і його суб'єкта й вибору адекватної міри відповідальності, щоб досягти оптимальних результатів для впливу на свідомість і поведінку правопорушника та попередження вчинення ним повторних правопорушень.

Вимога індивідуалізації юридичної відповідальності зобов'язує компетентний державний орган чи посадову особу суто диференційовано підходити до розгляду конкретної справи на всіх етапах, а не тільки на етапі призначення покарання. Більше того, саме принцип індивідуалізації, втілюючи в собі начала справедливості та гуманізму, дозволяє не тільки обрати відповідну тяжкості вчиненого й особистісним особливостям суб'єкта міру юридичної відповідальності, а й на будь-якому етапі сприяти її припиненню, якщо це (не суперечить вимогам невідворотності, законності та обґрунтованості правового відплати) може найкращим чином позначитися на досягненні її кінцевих цілей.

Ігнорування вимог індивідуалізації знижує ефективність юридичної відповідальності, нерідко служить причиною правозастосовних помилок

(зокрема, необґрунтоване й незаконне притягнення до юридичної відповідальності, застосування не виправдано суворих або занадто м'яких мір покарання), а на етапі виконання конкретної міри покарання призводить до недостатнього врахування динаміки виправлення та ступеня ресоціалізації засуджених [104, с. 59].

Викладені характеристики індивідуалізації юридичної відповідальності визначають її як найважливішу ідею, дотримання якої і є основним змістом діяльності правозастосовних органів у процесі здійснення конкретного правовідносини відповідальності, але не вичерпується ним, оскільки основу функціонування такого багатогранного соціально-правового і значною мірою психологічного явища, яким є юридична відповідальність, об'єктивно становить комплекс ідей, які, збагачуючи та поглиблюючи одна одну, діалектично взаємопов'язані.

Єдність вияву принципів забезпечує цілісність правового інституту відповідальності, охороняє його природу й гарантує функціонування в суспільному житті. Сутнісні особливості індивідуалізації як однієї з основоположних ідей сучасного правозастосування можна побачити в її порівнянні з двома іншими незаперечними принципами юридичної відповідальності – її законністю та невідворотністю.

Законність як принцип діяльності державних установ та їх посадових осіб (тут – правоохоронних органів та органів правосуддя) покликана забезпечити суспільство від небезпечних виявів. Цим обумовлюється її роль у процесі виникнення та здійснення інституту юридичної відповідальності [163, с. 73].

У юридичній науці існують різні погляди на законність. Одні вчені розглядають це явище в трьох поняттях: як принцип, метод і режим відповідності поведінки (діяльності) учасників суспільних відносин і її результатів нормам права; другі стверджують: через свою особливу роль законність не входить до системи принципів юридичної відповідальності, а

служить її правовою оболонкою (формою); треті вважають законність загальним початком існування юридичної відповідальності.

Разом з тим законність відповідальності не вичерпується встановленням її підстав. Принцип законності як вимога суворого й неухильного дотримання та реалізації всіма компетентними державними установами та їхніми посадовими особами законів є необхідною ознакою всієї діяльності правоохоронних органів. Вимоги законності поширюються не тільки на підстави юридичної відповідальності, а й на весь процес здійснення останньої. При цьому законність, переводячи вимоги принципів справедливості, рівності, гуманізму, демократизму в площину здійснення юридичної відповідальності, служить інструментом і водночас гарантом їхньої реалізації.

Законність, яка за змістом є загальноправовим принципом і акумулює в собі найважливіші суспільно-політичні начала, доцільно продублювати в системі принципів юридичної відповідальності та правозастосування загалом. Тільки так із декларативної та доволі абстрактної ідеї вона перетвориться на реалію, що вимагає неухильного дотримання.

Законність є основою юридичної відповідальності з позиції не тільки зовнішньої форми її здійснення, а й внутрішнього змісту цього інституту, його сутності. І в цьому законність та індивідуалізація як принципи юридичної відповідальності єдині.

З принципом законності тісно стикаються такі категорії, що характеризують загальний процес правозастосування, як «розсуд» та «доцільність». Закон, який є стандартом поведінки та відповідальності, не може передбачити всі життєві ситуації, тому в межах відповідних норм і санкцій він дає правозастосувачеві можливість обрати вид і міру правообмежень на свій розсуд з урахуванням всіх юридичних і соціально значущих моментів справи. Розсуд у юридичному процесі розглядають як доцільність у сфері застосування права. У свою чергу, під принципом доцільності юридичної відповідальності розуміють цільове устремління

покарання, відповідність призначеного покарання його цілям, уживання заходів відповідальності з урахуванням всіх обставин справи, особистості, майнового стану винного, ступеня тяжкості скоєного, а також вибір такої міри покарання, яка спрямована була б на досягнення основної мети кримінально-правового впливу щодо конкретної особи.

У філософському аспекті відповідальність безпосередньо пов'язана зі свободою. Свобода волі є передумовою відповідальності. Це положення має особливе значення в праві. Людина тільки тоді може нести відповідальність за вчинені нею дії, коли вони є вираженням її волі. Таке твердження виходить із самого розуміння людиною суті справедливого покарання. Адже ще в давнину вважали: найважчим покаранням є «докори сумління». Совість – феномен емоційний, вона виявляє себе через глибокі негативні переживання, каяття, через тривожність і заклопотаність людини моральністю і гуманністю своєї поведінки. Її ще називають «муками совісті» [180, с. 8].

Відповідальності належить важлива функція соціального регулювання та контролю поведінки людей. Істинно вільна людина не може бути безвідповідальною перед суспільством. Відповідальність має ту особливість, що вона органічно включена в усі сфери діяльності людей і в усі форми суспільної та індивідуальної свідомості. Свобода й відповідальність – нероздільні, як дві сторони соціально-історичної необхідності. «Відповідальність передбачає свободу; свобода, щоб не перетворитися на свою протилежність – сваволлю, неможлива без відповідальності; чим повніше свобода, тим більше відповідальність» [43, с.108]. На підтвердження можна навести вислів відомого вченого, фахівця психоаналізу Зигмунда Фрейда: «Більшість людей насправді не хочуть свободи, тому що вона передбачає відповідальність, а відповідальність більшість людей лякає» [161, с. 271].

У зв'язку з цим великого значення набуває «правосвідомість» особи. Відомо, що свідомість є відображенням у мозку людини світу, що її оточує.

Правосвідомість можна розглядати як ставлення суб'єкта до законності, його поведінкову готовність до правової поведінки та сприяння законності.

Правосвідомість є основою адекватного сприйняття державної правової волі, відображеної в нормах права, тлумачення права, усвідомлення правової поведінки та ставлення суб'єктів один до одного, правильного виконання та застосування норм права, у тому числі й уповноваженими на те державними органами.

Інтерпретація сутності та змісту правосвідомості ґрунтується на розумінні права. На основі аналізу природи права бачимо його зв'язок із мораллю, справедливістю; право трактують як нормативне вираження справедливості. Такий підхід у праворозумінні дає можливість розкрити конкретно-історичний характер соціальної справедливості та її вираження в нормах права, що закріплюють міру відплати й вимоги до суб'єктів права.

Правосвідомість як найважливіша складова частина правового життя суспільства взаємодіє з іншими елементами правової системи: юридичними нормами, принципами, інститутами, сукупністю правових установ; процесами правотворчості й правореалізації; правовими відносинами. Ці взаємні зв'язки та взаємодія елементів правової системи дають можливість представити в єдності правовий аспект суспільного життя.

Важлива роль належить правосвідомості у правотворчій діяльності держави, забезпеченні правомірної поведінки громадян, у застосуванні права державними органами й посадовими особами. Правова свідомість знаходить вираження в юридичних актах, впливаючи на сам процес правотворчості. Відповідно до установок правосвідомості, виробляються зміст і форма юридичних норм.

Відповідальність поділяють на юридичну і соціальну.

Соціальна відповідальність – це діалектичний взаємозв'язок між особою та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками щодо дотримання приписів соціальних норм, їхнього виконання, заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає

приписам цих норм, – обов'язок зазнає несприятливих наслідків від їхнього настання. Соціальна відповідальність – єдина, але має різні форми реалізації. Це – відповідальність поведінку як за минулу, так і за майбутню [63, с. 17].

Соціальна та юридична відповідальність співвідносяться між собою як категорії роду і виду, указуючи на діалектичний зв'язок загального й окремого. Отож юридична відповідальність є різновидом соціальної. Як найважливіший компонент громадянського суспільства рівних вільних індивідів, соціальна відповідальність опосередкована діяльністю держави і права та набуває політичних і правових особливостей, форми, не втрачаючи при цьому своїх основних ознак і характеристик.

3.2. Нормативно-правові форми реалізації ОВС принципів справедливості та відповідальності

Справедливість, як уже зазначалося, варто розглядати як особливу якість (цінність) і як принцип права. Тому навряд чи можна визначити її як окрему категорію «соціальної справедливості» або аналогічним чином «правової» та «економічної» справедливості тощо [180, с. 9]. На нашу думку, що справедливість знаходить вираження у праві, як і в економіці, політиці, соціальній сфері тощо. Але, оскільки у праві концентрують економічні, соціальні передумови й результати розвитку суспільства (держави), саме право найчастіше оцінює суспільство з позиції справедливості. Зазвичай, справедливість виявляють як певну міру (критерій) узгодження порівняння, що оптимально поєднує інтереси індивідів, колективів (груп), суспільства (держави) та ступінь їхньої захищеності у праві.

Тому вважаємо, що слід було б виокремити критерії справедливості у праві та визначити наявність справедливості, відображаючи особливості її вияву у правовій матерії. У кожній галузі права цей критерій (міра) є предметом пошуку, виявлення і втілення в нормах конкретної галузі права

(трудового, цивільного, кримінального та ін.). Отож у різних галузях права (як матеріальних, так і процесуальних) цей критерій не може бути однаковим. Наприклад, у галузях, що регламентують відносини, пов'язані з відповідальністю суб'єктів правовідносин (кримінальне, адміністративне право), справедливість є критерієм порівняння проступку (злочину) і покарання [180, с.11].

У трудовому праві сумірність є обов'язковою умовою встановлення:

- міри праці й міри оплати (винагороди за працю);
- несприятливих умов праці (підземні, гарячі цехи, складні кліматичні умови) та пільг, компенсацій, передбачених державою в таких випадках;
- трудових заслуг працівника і заохочень за них;
- дисциплінарного проступку і заходів дисциплінарного стягнення;
- збитків і заходів матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, та в інших випадках.

Іншими словами, у правовому регулюванні з метою забезпечення справедливості має бути оптимальна, чітка відповідність (співвідношення) між правовими явищами. З огляду на інтереси суспільства, держави, індивіда (груп, колективу тощо) враховують й економічне, соціальне, а в сучасних умовах інколи й політичне обґрунтування встановлюваного співвідношення.

Беручи до уваги, що критерій – особлива ознака, на підставі якої дається оцінка якогось явища, дії, ідеї, можна визначити критерії, які констатують, чи справедливим є право в Україні і які критерії можуть свідчити про справедливість сучасного українського права, окремих його положень.

На нашу думку, такими критеріями можуть бути щонайменше чотири ознаки:

- адекватність норм права сформованому рівневі розвитку відносин;
- узгодженість норм права;

- закріплення у праві оптимального співвідношення інтересів суб'єктів, що беруть участь у правовідносинах;
- захищеність прав, свобод та інтересів суб'єктів правовідносин.

Пропонуємо розглянути їх на прикладі деяких норм трудового права та практики їхнього застосування в поданій послідовності.

Насамперед справедливість норми будь-якої галузі права визначається тим, чи адекватна вона сформованому рівневі суспільних відносин. Перший критерій є доказом відповідності не тільки чинних, а й нових норм, що вводять до правової матерії, сформованого рівня суспільних відносин. Адже наскільки норма права відповідатиме сформованим у державі відносинам, адекватно виражати економічні, політичні, соціальні реалії в державі, настільки ця норма буде справедливою (чи ні) в певних економічних і політичних умовах. Іноді неадекватна норма права може спричинити різне тлумачення, неоднакові варіанти правозастосування, що надалі може призвести до несправедливості та скасування норм. У цьому аспекті варто зазначити: у різні історичні періоди одна й та ж норма права може відповідати або не відповідати рівневі суспільних відносин.

Узгодженість норм права як критерій справедливості передбачає їх узгодженість всередині правового інституту, галузі права, між галузями, у рамках правового поля України й у міжнародно-правовій сфері загалом.

Наприклад, у трудовому праві досить чітко простежують таку позицію законодавця: за порушення трудової дисципліни (невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків) керівник вправі звільнити працівника з підстав, передбачених ст. 33 КЗпП. Однак ст. 170 КЗпП містить загальну заборону на звільнення вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років, одиноких матерів з ініціативи роботодавця (адміністрації), за винятком випадку ліквідації підприємства. Користуючись цією нормою, недобросовісні працівниці могли безперешкодно порушувати трудову дисципліну, не побоюючись звільнення, а роботодавець був позбавлений

права їх звільнити. На наш погляд, така диференціація була несправедливою, погіршувала якість трудового права.

Право повинне відображати інтереси всіх суб'єктів правовідносин, зважаючи на те, що вони є різні, і саме цей критерій є доказом справедливості права загалом.

У трудовому законодавстві вперше закріплене створення правових умов для досягнення оптимального узгодження інтересів сторін трудових відносин, інтересів держави як одне з основних завдань [113, с. 17]. Таке співвідношення, тобто узгоджене представлення інтересів суб'єктів, відповідатиме принципу справедливості у сфері правового регулювання праці.

Вираженням четвертої ознаки є те, що права, інтереси й свободи громадян повинні бути захищені настільки, наскільки це можливо в державі з політичних, економічних та правових позицій.

Отже, йдеться тільки про справедливість, яка вже закладена в норми права, є особливою якістю, властивою праву і завдяки котрій оптимально узгоджені й захищені інтереси всіх суб'єктів, що беруть участь у різних правовідносинах. Норми права при цьому узгоджені у праві та адекватні сформованому рівневі суспільних відносин.

У сфері трудових відносин, наприклад, на сучасному етапі необхідно захистити права, інтереси, свободи і працівника, і роботодавця, ураховуючи економічно не однакове становище цих суб'єктів.

Реформування української правової системи зумовило серйозні зміни в кримінально-процесуальному законодавстві, яким передбачено нові інститути, що забезпечують особливий порядок притягнення осіб, які скоїли злочини, до кримінальної відповідальності. Більшість громадян сприймає їх як відступ від принципу рівності всіх перед законом, а, отже, несправедливість.

Представники західної культури визнають право як формальну рівність і поділяють закони на правові та неправові, причому завжди справедливим стає те, що виражає право.

Для представника східної культури закон – це право, і всі закони є правовими. Рівні між собою учасники відносин мають бути рівні у правах не формально, а фактично, тому справедливість не може бути формальною. Ось чому на Сході є неприйнятними угоди про визнання провини та компроміс у правовому спорі. І ось чому для представника Сходу суд – крайня форма вирішення конфлікту, коли неможливо прийти до компромісу поза судовими процедурами. Суд стає місцем пошуку істини та справедливості вже не у формальному юридичному значенні, а в особистому та соціальному.

На відміну від західної правової культури, для української правосвідомості юридична форма та кримінально-процесуальна процедура виглядають другорядними, щодо внутрішніх сутнісних властивостей права, виведених з моралі й справедливості. Тому правда – справедливість у масовій громадській правосвідомості – завжди ставилася вище за державні закони, особливо якщо зміст останніх суперечив традиційним загальноприйнятим уявленням про дозвіл і заборону. Спроба влади забезпечити реалізацію неадекватних для національної кримінально-правової ментальності заборон призводила до ситуацій, прямо протилежних, коли заборона спровокувала їх порушення.

Зміна суспільних відносин, перш за все матеріальних, базисних завжди змінює уявлення про справедливість як рівність і способи її встановлення. У сфері права перед законодавцем постає дилема щодо встановлення формальної рівності (зрівнювальна справедливість) учасників правовідносин або, з метою компенсації суб'єктивних відмінностей, установлення юридичних винятків, привілеїв, імунітетів тощо (розподільна справедливість).

З вищевказаного випливає, що рівність у праві є формальною. Вона виражається в тому, що держава надає всім учасникам правовідносин однакові юридичні можливості відстоювати законні інтереси та наявні права.

Несправедливість виникає, коли щодо суб'єктів правовідносин законодавець допускає необґрунтовані винятки з правила рівності всіх перед законом.

В українському кримінальному процесі рівність громадян перед законом виключає нерівність у здійсненні кримінального переслідування. На нашу думку, усі винятки, які стосуються початку кримінального переслідування, порядку провадження та припинення, повинні впливати з норм матеріального права. Кримінально-процесуальний закон спрямований на забезпечення реалізації матеріального права; він виходить із матеріального права і тому не може й не повинен давати підстави звільнення від кримінальної відповідальності, не передбачені в кримінальному законі.

Цілком підтримуючи висловлену позицію, зазначимо, що в цьому сенсі в чинному Кримінальному процесуальному кодексі існують правові приписи, які встановлюють особливий порядок кримінального переслідування щодо низки осіб, однак не впливають із кримінального закону. Отже, у цій частині деякі інститути КПК України можна вважати несправедливими, оскільки вони порушують принцип формальної рівності громадян перед законом. До таких інститутів належить особливий порядок порушення кримінальної справи та кримінального переслідування щодо депутатів, суддів Конституційного Суду, Верховного та інших судів, Генерального прокурора, Уповноваженого з прав людини в Україні.

Кримінальне судочинство радянського періоду називають репресивним, інквізиційним, а політичний режим – поліцейським, проте кримінально-процесуальні кодекси України та інших союзних республік не містили багатьох нинішніх винятків із загального порядку кримінального переслідування окремих представників органів законодавчої влади. Винятків щодо представників виконавчої та судової влад закон не передбачав узагалі [87, с. 233].

Отже, установлюючи в законі винятки із загального порядку кримінального судочинства не з об'єктивних властивостей особи, а залежно від соціального становища, законодавець сам вносить сумніви щодо справедливості чинного закону. Властивість справедливості чинного КПК

України піддають сумніву ще й з тієї причини, що винятки, нерівність стосовно можливості провадження кримінального переслідування встановлені саме щодо суддів і прокурорів.

Уявлення суспільства про справедливість правосуддя залежать від того, наскільки чинним порядкам судочинства і його результатам довіряють особи, що його здійснюють. Якщо ж закон установлює для суддів і прокурорів більш ускладнений порядок, то в уявленні суспільства це свідчить про прагнення цієї категорії осіб відгородити себе від процедури кримінального судочинства, тобто про недовіру до його результатів з боку осіб, які його здійснюють [87, с. 234].

Інститут імунітетів – фактично інститут привілеїв – у сучасному праві досліджений багатьма вченими. Одні розглядають привілеї та імунітети як синоніми, інші бачать між ними відмінність. Деякі дослідники виникнення інституту імунітетів зараховують до періоду появи та становлення римського права. Вони вважають: імунітети (привілеї) з'явилися водночас із відокремленням держави як владного інституту. Як тільки в суспільстві починала формуватися держава, відразу ж представники влади встановлювали імунітети для себе, своїх близьких і певного кола осіб, які перебувають у них на службі та захищають (представляють) їхні інтереси. Тим самим влада створювала юридичну та моральну бази для обґрунтування своєї відмінності від інших членів суспільства. Відсутність такої відмінності між правами представників влади й інших членів суспільства уникнути неможливо, доки існують сама влада і суспільство, оскільки саме ця відмінність і є основною складовою всього явища влади [91, с. 34].

На основі аналізу норм про імунітети, передбачені законами України та обов'язковими для неї міжнародними договорами, ми переконалися: винятки з загального порядку кримінального судочинства становлять і мають особливі переваги й пільги 187 категорій українських та іноземних громадян у зв'язку з виконанням ними специфічних функцій. Серед них 34 категорії – українські громадяни, які користуються імунітетом за законами України.

Якщо вирішальною виявиться тенденція до збільшення кількості категорій таких осіб, почне втрачати своє значення принцип рівності громадян перед законом. У будь-якому суспільстві люди завжди прагнутимуть зміцнити свій соціальний і правовий статуси, у тому числі й за рахунок розширення дії виняткових прав. Однак подібна тенденція суперечить ідеалу відкритого громадянського суспільства.

За таких обставин важко вимагати від суспільства справедливого дотримання чинного кримінального законодавства, а тим більше виховання законослухняності й усвідомлення реалізації прав як втілення принципу справедливості. Так, на нашу думку, Кримінальний процесуальний кодекс України повинен установлювати для представників органів виконавчої та законодавчої гілок влади загальний порядок провадження й судочинства. Винятки можуть стосуватися тільки здійснення заходів процесуального примусу, пов'язаних із обмеженням свободи.

Процедури погодження можливості кримінального переслідування слід проводити не до початку (на початку) судочинства, а після набрання законної сили вироком суду. Згода (незгода) повинна надавати можливість виконання покарання або звільнення від кримінальної відповідальності [91, с. 10].

Принцип справедливості здійснює функцію регулювання й цивільно-правових відносин. Відповідно до ЦК України, за відсутності норми, що регулює цивільно-правові відносини, права та обов'язки сторін визначають з огляду на загальні засади цивільного законодавства (аналогію права) та вимоги сумлінності, розумності й справедливості. Цивільне законодавство регулює типові відносини, водночас надаючи суб'єктам значної самостійності у виборі варіантів поведінки, як передбачених, так і не передбачених нормами закону.

Положення ЦК України розраховані на випадки, коли суб'єкти цивільного права вступають у нетипові стосунки, які не регулюються конкретними нормами права. Однак це не означає, що подібні ситуації випадають із правового регулювання, оскільки законодавець, передбачаючи

такі випадки, указав на можливість визначати права та обов'язки сторін, згідно з принципом справедливості. Отож за цим принципом цивільні права обмежують.

Незважаючи на те, що цивільне законодавство будують на засадах диспозитивності, а його суб'єктам надають можливість діяти на свій розсуд, обмеження прав, визначення їхніх меж – об'єктивна потреба, з одного боку, нормального функціонування соціуму, а з іншого – свободи особи. Справедливим вважається встановлення можливості обмеження прав із метою захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни та безпеки держави. Але і справедливість є критерієм, відповідно до якого встановлюються обмеження, ступінь яких повинен відповідати цілям їхнього встановлення [66, с. 110].

Особливістю застосування принципу справедливості є індивідуалізоване та диференційоване застосування норм цивільного законодавства. По-перше, справедливість є критерієм диференціації та індивідуалізації цивільно-правової відповідальності, що виявляється у співвідношенні меж покладеної відповідальності та обставин, що випереджають, супроводжують виникнення підстав юридичної відповідальності, а також цілей, мотивів, характеру діяння особи, поведінки потерпілого. По-друге, велику кількість норм цивільного законодавства необхідно застосовувати, зважаючи на індивідуальні особливості особи. Так, відповідно до ст. 1167 ЦК України, при визначенні розміру компенсації моральної шкоди характер фізичних і моральних страждань оцінюється судом з огляду на фактичні обставини заподіяння моральної шкоди та індивідуальні особливості потерпілого [167].

Найважливіша вимога справедливості – узгодженість права і моралі, відповідність права моральним орієнтирам. Справедливість, будучи первинною відносно моральності, поширює свою дію і на сферу права, забезпечуючи є праві дію правил моралі.

Таким чином, справедливість виконує функцію координації, забезпечуючи збалансованість взаємних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин.

Цивільні права здійснюються шляхом вчинення певних волевих дій. Вони є не просто сумою різних поведінкових актів, а й цілеспрямованою діяльністю, що здійснюється в межах суспільних відносин, у процесі яких виникають реальні ситуації збігу інтересів суб'єктів або їхні суперечності. За таких обставин зміцнення приватноправового інтересу й розв'язання ситуації шляхом компромісу в суспільстві відбувається завдяки реалізації принципу справедливості [55, с. 49].

Особливістю розподільної ситуації в межах цивільного права є те, що відносини між суб'єктами будують на принципі рівності та майнової відокремленості, а предметом обміну є матеріальні й нематеріальні блага. Процес обміну, тобто відносини переходу матеріальних та інших благ, відбувається за наявності волевиявлення суб'єктів і ґрунтується на еквівалентно-відплатних засадах. Ці особливості розподільної ситуації обумовлюють і наявність специфічних критеріїв справедливості.

Для характеристики справедливості в цивілістиці пропонують використовувати поняття домірності та еквівалентності. Домірність розуміють як «відповідний якій-небудь мірі, відповідний чому-небудь; правильний у співвідношенні своїх розмірів, частин, у своїй будові, пропорційний» [180, с. 11]. Домірність означає рівновагу, згоду, баланс, відповідність між діями суб'єктів цивільного права, між отриманням і віддаванням у процесі їхньої взаємодії.

Реалізація вимог справедливості, що полягають у балансі інтересів сторін, неможлива без розуміння домірності їхніх дій. Домірність як критерій справедливості визначає, що дії суб'єктів цивільних правовідносин повинні узгоджуватися між собою і відповідати певній ідеальній величині, не виходити за її межі.

У теорії цивільного права еквівалентність раніше не розглядали. У цивільних правовідносинах це – рівність суб'єктивних прав і обов'язків; рівність обмінюваних благ; ознака, що характеризує предмет регулювання цивільного права. У всіх цих випадках еквівалентність ототожнюють з поняттям рівності.

Водночас еквівалентність має і значення рівноцінності, адже тільки за дотримання еквівалентності в цивільних правовідносинах можна досягти справедливого співвідношення між потребами різних осіб. Однак досягти абсолютної кількісної рівності у процесі обміну неможливо [161, с. 128]. Тоді справедливість забезпечують шляхом реалізації сторонами їхнього суб'єктивного інтересу в придбанні певних благ, отриманні не рівного, а рівноцінного задоволення. Еквівалентність як критерій справедливості відповідає за кінцевий результат розподілу, відповідність винагороди (відплати) суб'єктів затратам (внескам).

Еквівалентність установлюють шляхом: по-перше, оцінювання внеску (затрат) суб'єктів у реалізацію правовідносин, по-друге, визначення співвідношення між внеском і наслідками. Від внеску як первинної дії залежить кінцевий результат розподілу, характеристика його як справедливого чи несправедливого. На підставі установлення безпосередньої (прямої) функціональної залежності між тим, що суб'єкт цивільних правовідносин вкладає в реалізацію правовідносин, і тим, що він одержує в підсумку, можна зробити висновок про дотримання вимог справедливості.

Значення справедливості в цивільних правовідносинах тісно пов'язане з категорією «інтерес». Часто термін «інтерес» асоціюється зі словом «вигода», однак таке розуміння не завжди правильне, коли йдеться про цивільне право. Так, суб'єкти діяльності інколи виявляють інтерес до «поведінки, дій, який не приносить економічної вигоди, є збитковим, але приносить моральне задоволення» [21, с. 72].

Справедливість в обмінних цивільно-правових відносинах реалізується в можливості задоволення особистого інтересу в результаті вчинення певних

вольових дій. Саме наявність інтересу обумовлює можливість виділення та застосування таких критеріїв справедливості, як домірність і еквівалентність.

Визнаючи безумовний взаємозв'язок між принципами добросовісності, розумності, справедливості, уважаємо, що їх варто розглядати як самостійні, оскільки це – різнопорядкові явища. Сумлінність визначають як суб'єктивну оцінку поведінки особи, яка характеризує совість людини, обтяжену або не обтяжену знанням про можливе заподіяння шкоди іншій особі; розумність відображає інтелектуальний момент діяльності суб'єктів; справедливість слугує мірою внеску та винагороди (відплати).

Справедливість можна назвати загальним принципом цивільного права, оскільки його дія виявляється у виникненні, здійсненні, припиненні й захисті цивільних прав та обов'язків, а також у застосуванні та тлумаченні норм цивільного права. Справедливість у цивільних правовідносинах можна визначити як принцип, відповідно до якого цивільно-правові явища оцінюються з позицій еквівалентності, відповідності, а також залежно від внеску учасників правовідносин у реалізацію свого інтересу.

Ідея справедливості знаходить втілення в інших принципах цивільного права. Принципи недоторканності власності, свободи договору, необхідності безперешкодного здійснення цивільних прав, забезпечення відновлення порушених прав, їхнього судового захисту, нерозривності договору у формі неприпустимості односторонньої відмови від виконання, реального і належного виконання зобов'язань, спрямованих на реалізацію справедливості в нормах права [91, с. 16].

Існує наступність у розумінні значення справедливості в цивілістиці. У сучасному цивільному праві суть справедливості полягає в такому погодженні інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, за якого водночас підтримується приватноправовий інтерес і суспільний компроміс. Вимоги справедливості полягають у необхідності враховувати особливості всіх цивільних правовідносин, істинне волевиявлення суб'єктів, панівні моральні принципи.

Сутність регулювального впливу права – втілення його приписів, що забезпечуються державним примусом, у життя. Відповідальність – це форма вияву примусової сили держави в нормі права. Сама наявність суб'єктивних обов'язків уже передбачає забезпечення їхнього виконання суб'єктом з боку держави, так само, як і існування суб'єктивних прав передбачає наявність їхнього відповідного захисту з боку держави [92, с. 14].

Юридична відповідальність є наслідком неправомірної поведінки, це – позитивна реакція на негативне явище. Правомірна поведінка не може бути фактичною підставою юридичної відповідальності, оскільки це форма нормального, «здорового» розвитку правовідносин. Наслідком правомірної поведінки може бути заохочення, винагорода.

Відповідальність забезпечує реалізацію права, правовідносин. На юридичній відповідальності базується здатність права впливати на суспільні відносини. Саме наявністю юридичної відповідальності право відрізняється від усіх інших регуляторів суспільних відносин. З поглядів суспільства, держави, законослухняних суб'єктів суспільних відносин, вона є соціальною цінністю як елемента права і тому завжди позитивною [24, с. 91].

Юридична відповідальність – це правова категорія, що становить логічну форму узагальнення й осягнення сутності механізму впливу права на суб'єктів правовідносин з метою забезпечення суспільних відносин, передбачених певними нормами. Її призначення – відображення закономірного й особливого у правовому регулюванні процесу виконання обов'язку або дотримання заборони суб'єктом правовідносин. А закономірне й особливе у правовому регулюванні означає застосування заходів юридичної відповідальності для усунення недоліків нормального розвитку правовідносин. Тобто юридична відповідальність є засобом усунення цих недоліків, що забезпечує сприятливе, цивілізоване існування та розвиток суспільства. Водночас це – нормальна реакція держави й суспільства на девіантну поведінку суб'єктів права [65, с. 94].

Різноманітність видів юридичної відповідальності, форм її реалізації, складність внутрішньої структури не руйнують, а, навпаки, підкреслюють позитивну єдність юридичної відповідальності як інструмента забезпечення реалізації суб'єктивного та об'єктивного прав.

Суб'єктивно відповідальність, почуття поваги до права, закону, правових установок як елемента змісту правосвідомості законослухняних, добропорядних громадян є основою стабільного режиму законності. Почуття страху перед законом властиве окремим категоріям громадян, які усвідомлюють невідворотність кари за скоєний злочин. Однак покарання певною мірою запобігає правопорушенням, що є метою правових приписів про зміцнення правопорядку.

Таким чином, справедливість і відповідальність повинні бути об'єктивною основою правового регулювання відносин. Якщо зміст норм права України ґрунтуватиметься на принципах справедливості й відповідальності, сутність справедливого правового регулювання відобразатиметься і в існуючій правовій матерії.

3.3. Органи внутрішніх справ як суб'єкт забезпечення справедливості та відповідальності

Держава впливає на право у сфері організації діяльності правоохоронних органів та правозастосування й забезпечує життєдіяльність держави, створюючи правову систему на інституційному рівні. Така система закріплює структуру державного апарату, визначає компетенцію державних органів та їхніх посадових осіб, у тому числі й правоохоронних органів.

Конституція України, оновлені Кримінальний, Цивільний, Цивільний-процесуальний, Господарський процесуальний, інші кодекси України та відповідне законодавство, що регулює діяльність правоохоронних органів і органів внутрішніх справ зокрема, започаткували формування основних

правових засад професійної діяльності, заклали правову основу відповідальності органів внутрішніх справ і їхніх посадовців, закріпивши загальні принципи та моделі механізму реалізації у діяльності принципів справедливості та відповідальності.

Оскільки держава не може існувати без визначеного порядку в системі суспільних відносин, тобто без певного правового поля, вона є основним суб'єктом правоохоронної діяльності. Такий підхід підкреслює винятковий спеціальний характер державної правоохоронної діяльності, обумовлює специфічність змісту правоохоронної системи, її суб'єктивні складові [153, с. 9].

Н.М. Коркунов відзначав: з метою виокремлення загальної юридичної форми однорідних відносин правознавці конструюють такі юридичні відносини, які цілком і виключно визначають одними лише правовими нормами [83, с. 142].

Правові повноваження, що стосуються дотримання в суспільстві права, насамперед у правоохоронній діяльності відповідних державних органів, є тією мірою зовнішньої свободи, яка надається нормами об'єктивного права. Органи внутрішніх справ – один із суб'єктів правовідносин. Вони не просто уповноважені правом; на них покладається юридична відповідальність (юридичний обов'язок) щодо дотримання принципів та норм чинного законодавства. Якщо порушується міра свободи уповноважених або зобов'язаних осіб, які вступають у правовідносини, держава в особі правоохоронних органів здійснює примусові заходи щодо їхнього забезпечення.

Незважаючи на очевидну складність, проблема справедливості й відповідальності органів внутрішніх справ і їхніх посадовців досліджена недостатньо. Значну увагу приділяють лише питанню юридичної відповідальності у сфері професійної діяльності цих органів як підсистеми правоохоронних органів загалом. Водночас удосконалення єдиної системи правових норм, що втілюють принципи справедливості, визначають різні

види відповідальності (юридичної, етичної, моральної тощо) та стосуються діяльності органів внутрішніх справ, є одним з актуальних завдань правової науки.

О.П. Нагорний вважає: основним видом діяльності органів внутрішніх справ є адміністративна діяльність – «складова управління, яку можна визначити як систему суспільних відносин, що виникають у зв'язку з забезпеченням прав та законних інтересів громадян, громадського порядку і громадської безпеки, виконанням адміністративних стягнень та інших завдань, які випливають із Закону України «Про міліцію» та інших законодавчих актів, де у відповідності з нормами права одним із суб'єктів є орган або установа внутрішніх справ, їх підрозділ або службовець» [112, с. 13]. Дослідник виокремлює два напрями адміністративної діяльності: внутрішньосистемний (організаційний) і зовнішньосистемний (правоохоронний) – та вказує на зміну пріоритетів. Антропоцентричні акценти правоохоронної діяльності поступово спрямовують на людину як особистість і захист її інтересів. Їхнє утвердження і забезпечення прав та свобод людини у правовій державі стає основним обов'язком держави та її органів.

Як уже наголошувалось, юридична відповідальність ґрунтується на заходах державного примусу, що означає можливість примушення до виконання юридичних норм у разі їхнього порушення [177, с. 9].

Але, очевидно, що в сучасних умовах діяльність правоохоронних органів не може обмежуватися виключно цією функцією. Н.А. Боброва і Т.Д. Зражевська зазначають: «реалізація юридичної відповідальності зовсім не обмежується правоохоронними правовідносинами, а розповсюджується на всю сферу дії права і саме в цій якості сприяє підвищенню його ефективності (позитивний аспект)» [21, с. 16.], санкція, таким чином, є «лише «крайнім», «кінцевим» вираженням, «згустком» юридичної відповідальності, але не єдиною сферою її вияву, як і можливість державного примусу лише в підсумку стоїть за кожною правовою нормою» [21, с. 16].

Така зміна і розширення аспектів діяльності всіх суб'єктів правовідносин у суспільстві зумовлені особливостями сучасного інформаційного суспільства, характеризується глобальною мобільністю і безпрецедентною інтенсивністю всіх соціальних процесів. У цьому контексті глибокий соціокультурний та філософсько-правовий сенс отримує питання, як формувати й забезпечувати стійку правову ідентичність у нинішньому мінливому світі. Як зазначає Л.В. Мантатова, «сучасна технокультура дробить, фрагментує, коммодифікує світ людини» [103, с. 94]. Змінюється ставлення сучасної людини до самої себе, суспільства, суспільних відносин, відповідно, й до ролі в ньому права.

Отже, діяльність органів внутрішніх справ перетворюється в новий вид соціальної діяльності, яка, за визначенням І.В. Бригалова, є єдністю теоретичного та матеріально-практичного процесів, що здійснюються соціальними суб'єктами з метою цілеспрямованого використання та зміни навколишнього середовища в інтересах людей [25, с. 17]. Розширення сфери впливу працівників органів внутрішніх справ на правосвідомість громадян, їхнє світосприйняття та участь у розбудові правової держави відбувається шляхом вирішення правової ситуації: забезпечення захисту закону та законних інтересів суб'єктів суспільно-правових відносин, гарантування дотримання норм права та правопорядку в суспільстві тощо, тобто шляхом використання юридичних засобів у встановленій законом юридичній формі.

Співвідношення принципів справедливості й відповідальності може розглядатись і в аспекті основ суспільної та політично-правової діяльності, що обумовлюють їхню єдність і взаємовплив.

Діяльність органів внутрішніх справ як один з основних напрямів реалізації державної політики у сфері правоохоронної діяльності відбувається в так званій «юридичній дійсності», під якою розуміють сукупність правових явищ [91, с. 72].

Л.С. Явич визначає юридичну дійсність як «правовідносини і законодавчі норми, правосвідомість і правопорядок, суб'єкти права і акти

правосуддя, адміністративні акти управління, правопорушення і юридичну відповідальність, ...такі цілісні утворення, як правові системи з їхнім своєрідним положенням між об'єктивним і суб'єктивним правом, правові звичаї і традиції, юридичний статус і юридичні факти – тобто в загальному, сукупність різноманітних юридичних явищ, у яких знаходиться те чи інше вираження право» [184, с. 74–75].

Справедливість і відповідальність як певні форми суспільного буття обумовлюються необхідністю підпорядковувати, координувати й регулювати в процесі спільної суспільної діяльності дії кожного з діями інших, приватний інтерес погоджувати із загальним на основі прийнятого суспільством правового поля. І роль органів внутрішніх справ полягає в забезпеченні цієї взаємодії об'єктів та суб'єктів суспільних відносин у межах правового поля.

Найчастіше в суспільстві висловлюють думку, що діяльність органів внутрішніх справ полягає в забезпеченні з боку держави юридичної відповідальності. Прихильники такого погляду посилаються на те, що позитивна відповідальність в активному вияві є відповідальністю моральною, сутнісною категорією правосвідомості. І таке зауваження справедливе, якщо її розглядати тільки як суспільний обов'язок, бо останній не забезпечують державним примусом і, отже, у ньому нема правової основи, а присутня лише моральна складова правосвідомості.

Проте у правовій державі становище органів внутрішніх справ щодо забезпечення справедливості й відповідальності в суспільстві та державі значно змінюється.

Використання сучасною вітчизняною і зарубіжною юридичною наукою антропологічного, філософсько-культурологічного й аксіологічного підходів дало можливість досліджувати ідею справедливості та відповідальності, характеризуючи зв'язок «особа» – «суспільство» – «система права» – «державна». При цьому визначальними чинниками вважають суб'єкти правовідносин у праві та ціннісні критерії права.

Державу, а, отже, і її органи, цікавлять вчинки людей лише остільки, оскільки вони стосуються права. Ставлення до громадян з боку держави у сфері гарантування справедливості й відповідальності в суспільстві відрізняється від ставлення людей один до одного. Правова держава гарантує однакове, рівне ставлення до кожної особи.

Справедливість у праві, особливо щодо виконання правових приписів, та відповідальність за їхнє дотримання (невиконання) відображає прийнятий у суспільстві критерій моральності, за яким поведінка в суспільстві не допускає виключно суб'єктивного, довільного тлумачення норм. Діяльність органів внутрішніх справ не тільки повинна відповідати чинному законодавству, а й має узгоджуватись із суспільними уявленнями про справедливість і відповідальність, тобто ґрунтуватись як на національних, так і на правових традиціях суспільства.

Необхідно зазначити: діяльність органів внутрішніх справ мала б відповідати критерію дієвості права і державному механізму забезпечення справедливості й відповідальності кожної людини. Загальна декларація прав людини, інші міжнародно-правові акти, конституції низки розвинених країн визначають справедливість для особи як повагу до неї та спрямованість суспільства до максимального задоволення потреб усіх його членів. Пройшовши складний шлях філософсько-культурного і соціально-правового осмислення, державного і міжнародно-правового визнання, справедливість проголошують невід'ємним конституційним принципом побудови суспільних відносин, а її закріплення в законодавчих нормах і реалізація в суспільній правоохоронній практиці стає одним з основоположних конституційних принципів організації суспільства й держави. Таким чином, категорія справедливості за своєю природою органічно поєднує соціальне та індивідуальне.

Сукупність світоглядних і правових норм, що регулюють застосування принципів справедливості та відповідальності (у тому числі і юридичної) до органів і посадовців органів внутрішніх справ, становить комплексний інститут, у якому об'єднані різноманітні за своєю природою філософські,

світоглядні, культурологічні, національно-культурні та правові норми. Зокрема, це – норми конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, муніципального, підприємницького, екологічного й інших галузей права.

При активному підході до справедливості та відповідальності в суспільстві права особи й громадянина розглядають як їхню реалізацію в зразковій поведінці. У разі невиконання суб'єктом правовідносин своїх обов'язків виникає підстава юридичної відповідальності й можливості застосування санкцій держави з боку органів внутрішніх справ.

Слід розрізняти юридичні факти, які є підставою настання юридичної відповідальності органів і посадовців органів внутрішніх справ, з одного боку, і юридичні факти, з якими пов'язують зміну та припинення відповідальності, – з іншого.

За формою вираження юридичні факти, з якими пов'язується виникнення, зміна та припинення настання юридичної відповідальності органів і посадовців органів внутрішніх справ, є складними, тобто норми права припускають декілька обставин, котрі в сукупності є підставою її виникнення, зміни і припинення.

У підставах і особливостях настання юридичної відповідальності представницьких посад органів внутрішніх справ (виборних посадовців) немає принципової відмінності. Виконавські підрозділи органів внутрішніх справ (посадовці, що здійснюють виконавчо-розпорядчі функції та наділені повноваженнями зі здійснення таких функцій) несуть матеріально-правову відповідальність на загальних підставах із представницькими органами місцевого самоврядування перед населенням, державою, фізичними та юридичними особами. Певну специфіку мають лише деякі форми контролю та процедура настання негативної правової відповідальності представницьких підрозділів органів і посадовців органів внутрішніх справ.

Характерною особливістю діяльності органів внутрішніх справ є те, що у стосунках з окремою особою вони представляють від імені держави все

суспільство загалом. У процесі захисту державних та суспільних інтересів органи внутрішніх справ інколи вимушені вдаватися до обмеження прав та свобод особи. Ці межі чітко визначені законом, але таке обмеження справ і свобод може здійснюватися виключно із визнання принципів справедливості та відповідальності, поваги до прав і свобод інших осіб, дотримання вимог суспільної моралі, громадського порядку, тобто загального благополуччя в державі.

Відповідальність, на думку Н Гартмана, реалізується за наявності двох умов: етичного принципу, що ґрунтується на цінностях, і особи зі здатністю діяти чи не діяти за цим принципом. «Якби особа як така була підлегла принципу як природному закону, то вона була би в його владі і не мала ніякої автономії. Але якби вона перебувала абсолютно без жодного контакту з ним, без ціннісного відчуття і без сприйнятливості до вимоги, то вона тим більш була б гетерономною; вона не мала б нічого, у зв'язку з чим ухвалювала б рішення. І в тому, і в іншому випадку вона не мала б відповідальності. Але на ній постійно лежить відповідальність, вона бере її на себе на кожному кроці, який вона скоює в житті, і несе її як таке, що вважається їй само собою зрозумілим, – часто лише смутно здогадуючись про тягар, а нерідко ясно усвідомлюючи і бажаючи нести навіть там, де цей тягар загрожує придушити її. Це свідчення особистої автономії в ній, зрима ознака її свободи» [35, с. 625].

На нашу думку, до наукового обороту доцільно ввести поняття «правоохоронна правова відповідальність», яка є галузевим різновидом відповідальності однойменної галузі права і правовідносинами, у яких на суб'єкта (орган внутрішніх справ або його посадовця) покладається правовий обов'язок виконувати умови діяльності щодо досягнення справедливих і відповідальних результатів, а в разі порушення цих умов зазнавати певних правових адміністративних наслідків негативного характеру.

Такий вид відповідальності охоплює суспільно-правові відносини з забезпечення справедливості та відповідальності органів внутрішніх справ і

їхніх посадовців перед населенням, державою, фізичними та юридичними особами. У ньому поєднані правові, суспільні й моральні аспекти відповідальності. Суспільство й держава повинні піклуватися про охорону прав і свобод особи. Зрозуміло, що в межах чинного закону можуть спостерігатися певні утиски інтересів конкретної людини з боку держави, але це роблять для блага суспільства взагалі. При цьому розумні обмеження прав або свобод людини повинні відповідати міжнародно-правовим стандартам, бути встановленими в національному законодавстві та здійснюватися за суворо визначеними критеріями, якщо іншими методами неможливо вирішити ту чи іншу соціальну проблему.

Усі громадяни України як самоцінні особи рівні, користуються правом на справедливий захист власних інтересів, невтручання в особисте життя, індивідуальну свободу та самовираження тощо. Звідси справедливість для людської особистості визнається рівною мірою за всіма членами суспільства, що не виключає, зрозуміло, визнання відповідальності одних перед іншими [127].

Р.О. Халфіна зазначає: останніми роками терміни «справедливість» і «відповідальність» тлумачаться переважно з огляду на їхнє філологічне (лексичне) значення. Це призводить до того, що у праві ці терміни отримують дещо інший зміст, відмінний від загального. Зазвичай, у загальному значенні категорії «справедливість» і «відповідальність» орієнтовані на суспільну користь і суспільні традиції. З юридичного погляду вони мають більш спрямований характер, орієнтований на суспільну корисність певного явища, процесу чи відносин, які повинні задовольняти вимоги справедливості й відповідального ставлення, базуючись на чинному законодавстві як правовій основі. Стосовно юридичної відповідальності, робить висновок Р.О. Халфіна, значення поняття «відповідальність» полягає в негативних наслідках для особи чи організації, що припустилася протиправного вчинку [166, с. 316–317]. Виходячи з цього, відповідальність у праві – це спеціальний термін.

Сучасне уявлення про юридичну відповідальність припускає розгляд останньої як відповідальності, зазначеної в законі, тобто у формах певного покарання, санкції. Проте, хоча ретроспективна відповідальність і сконцентрована в юридичній, остання не вичерпується нею, як «загальноживане» розуміння відповідальності в суспільстві поширюється не тільки на власне соціальну, а й на юридичну відповідальність [21, с. 8].

Соціальна ретроспективна відповідальність є відповідальністю за вчинене порушення соціальних норм. Її реалізація призводить до несприятливих наслідків для порушників соціальних правил поведінки. У ній виражається реакція з боку суспільства, держави, її органів влади, у тому числі й правоохоронних органів, на факт порушення законодавчо встановлених правових норм. Причому головним у характеристиці окреслених понять у всіх випадках є позитивний сенс [32, с. 66].

У практичній правоохоронній діяльності заходи юридичної відповідальності здебільшого спрямовані не лише на формальне покарання порушника, а й на те, щоб забезпечити порушений інтерес суспільства, уповноваженого ним суб'єкта правовідносин, відновити порушені протиправною поведінкою суспільні відносини. У цьому випадку юридична відповідальність, яка накладається органами внутрішніх справ, здійснює правовідновну (компенсаційну) функцію. Найбільш яскраво вона виявляється в цивільному праві, що передбачає, наприклад, санкцію відшкодування збитків (ст. 623 Цивільного кодексу України [167]). Таким чином, юридична відповідальність пов'язана в основному з охоронною діяльністю держави, з охоронною функцією права. Але вона виконує і властиву праву організувальну (регулятивну) функцію. Уже сам факт існування й невідворотності покарання та існування правоохоронних органів, які забезпечують юридичну відповідальність у суспільстві, гарантує дотримання правопорядку в суспільстві [30].

Отже, справедливість і відповідальність – обов'язкові умови впорядкованості суспільних відносин. Вони не тільки відображають

об'єктивну необхідність узгодження поведінки суб'єктів суспільно-правових відносин під час соціального спілкування, а й упроваджують у суспільне життя вимоги взаємної поваги до різноманітних інтересів та їхнє узгодження в суспільно-правових відносинах.

Діяльність усієї системи правоохоронних органів держави зумовлюється обсягом її компетенції щодо забезпечення правопорядку і в разі чіткого дотримання ними принципів справедливості й відповідальності є необхідною умовою реалізації законності, підвищення ефективності боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями, профілактики й запобігання злочинам.

Для забезпечення такої діяльності посадовців органів внутрішніх справ необхідно надати їм більш широкі повноваження. Адже часто саме органи внутрішніх справ несуть відповідальність за виконання більшості нормативних розпоряджень і з цією метою вживають необхідних організаційно-правових і право-виховних заходів, забезпечуючи умови для реалізації правових норм усіма суб'єктами суспільних і правових відносин. Отож якщо розширюються базові вимоги до них, відповідно повинне розширюватись і правове підґрунтя для виконання цих вимог.

Органи внутрішніх справ уповноважуються законом, мають право застосовувати заходи державного примусу до осіб, які підозрюються у вчиненні чи вчинили правопорушення, із додержанням установлених законом правил та процедур.

Лише такі – законні та обґрунтовані – рішення обов'язкові для виконання всіма посадовими особами та громадянами. В іншому випадку можуть виникати серйозні суперечності між чинними законодавчо-нормативними актами й реальною суспільною дійсністю, що призводить до зниження авторитету органів внутрішніх справ і падіння престижу права загалом.

Тому для вдосконалення правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ та їхніх посадовців необхідно здійснити чітке позиціонування в таких напрямках:

1) закріплення на нормативно-правовому рівні рекомендаційних моделей правового регулювання механізму застосування справедливості й відповідальності;

2) чітке законодавче визначення підстави настання правової відповідальності органів внутрішніх справ та їхніх посадовців перед населенням і державою;

3) формування нормативної основи державного контролю і нагляду за діяльністю відповідних органів і посадовців;

4) постійне формування позитивної правосвідомості посадовців органів внутрішніх справ, недопущення професійної деформації.

Необхідно, щоб ці напрями знайшли відображення в доповненнях до Закону України «Про міліцію», які передбачили б зміни у структурі та компетенції органів внутрішніх справ України, розширення функціональних обов'язків працівників цих органів.

У їхній діяльності важливим чинником є співвідношення справедливості й обраної міри юридичної відповідальності, що є доказом законності прийнятих правових рішень як засобу захисту прав, свобод і законних інтересів громадян та суспільних груп. Від стану законності й рівня її відповідності принципам справедливості, моралі, а також доцільності залежить рівень розвитку права в державі. Це, як зауважує В.В. Самохвалов, «визначає особливе значення законності для суспільства – вона є основою порядку в суспільстві, елементом демократії та засобом охорони загальнолюдських моральних цінностей, одним із проявів яких є справедливість» [147, с. 15].

Посилення впливу органів внутрішніх справ у суспільних відносинах забезпечується шляхом формування позитивної правосвідомості населення. З цією метою пропонуємо:

1) посилювати зв'язок органів внутрішніх справ із населенням через інформування населення в засобах масової інформації про результати діяльності (статистичні дані, успіхи та можливі проблеми тощо);

2) організовувати регулярні зустрічі керівництва органів внутрішніх справ на місцевому рівні з населенням для профілактики правопорушень та встановлення зворотного зв'язку;

3) проводити семінари, конференції, інші заходи, присвячені питанням практичного забезпечення принципів справедливості та відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ;

4) здійснювати правове навчання населення шляхом інформування про зміни в законодавстві України тощо.

Цікавим щодо підвищення ролі органів внутрішніх справ у формуванні позитивної правосвідомості є досвід «комунальної поліції», яка існує в більшості країн Західної Європи, США, Канаді та Японії. Мета її діяльності – установа партнерства між поліцією і населенням на рівні громади. Аналізуючи позитивні риси діяльності таких поліцейських органів, О.М. Окопник зазначає: впровадження комунальної моделі породжує низку «специфічних проблем, у т.ч. перерозподіл стратегічних і тактичних задач взаємодії з населенням, заміну критеріїв оцінки ефективності поліції, ролі її керівних органів у спільному з громадою плануванні стратегії охорони правопорядку» [118, с. 15–16].

У зв'язку з цим автор вважає, що досягнення розумного балансу між превентивними й силовими діями стосовно правопорушень є і буде однією з головних проблем поліцейської стратегії.

Отже, справедливість та відповідальність як принципи й категорії права є основними соціальними, культурологічними та етичними критеріями права, що становлять підґрунтя правоохоронної діяльності.

Як зазначає О.В. Ряшко, досліджуючи на прикладі української міліції чинники, які впливають на її діяльність, органи внутрішніх справ пов'язують численні внутрішні зв'язки з різними суб'єктами правовідносин. До них

належать: структурні, генетичні, функціональні, юридичні, економічні, ідеологічні та виховні [143, с. 223].

Своєю чергою, А.В. Матіос стверджує: «... державне управління пов'язане з системою суспільних відносин не тільки безпосередньо через реальні управлінські процеси, що відбуваються з приводу суспільного виробництва, але й опосередковано – через свідомість, певні форми знань, різні управлінські доктрини, теорії й концепції» [105, с. 17]. Ці автори доводять: формування відносин правоохоронних органів із громадянами та їхніми групами залежить не тільки від правових норм, об'єктивних чинників, а й від таких суб'єктивних чинників, як суспільна свідомість.

Отже, справедливість як моральний принцип, втілений у праві, ґрунтується на взаємодії її об'єктивної основи (складовими якої є всі суспільні відносини) і суб'єктивної форми, що діє на різних рівнях індивідуальної та суспільної свідомості. В.В. Ладиченко, досліджуючи сутнісну єдність права та справедливості, зазначає: ідея справедливості пронизує всі сфери життя суспільства, але найбільш яскраве втілення дістає у праві, яке регулює найбільш важливі суспільні відносини [89, с. 16].

Органи внутрішніх справ, владна структурна діяльність якої спрямована на охорону законності й правопорядку, є суб'єктами забезпечення справедливості й відповідальності в реальному житті суспільства.

Тут ідеться, як зазначає О.М. Тарасишина, про сферу правової дійсності як такої. Саме з позиції справедливості або несправедливості, на її думку, може оцінюватися відповідність між об'єктивним правом і набутими на цій основі правами, що виявляється в дійсності певним результатом дії права, зіткненням його з реальним життям [153, с. 8; 12].

Висновки до розділу. Розуміння в сучасному суспільстві справедливості й відповідальності, що знаходять підтвердження у правовій державі, розглядаємо як забезпечення інтересів і прав людини – як особистих, так і суспільних. Справедливість як важливий суспільний принцип збереження й

розвитку ціннісно-етичного орієнтиру сприяє наданню громадянам рівних можливостей і обтяжує їх рівною мірою відповідальності, що виникає із взаємодії в межах суспільства. Дотримання справедливості дозволяє регулювати суспільно-правові відносини з певною мірою відстороненості, що посилює обґрунтованість правового реагування на ті чи інші правовідносини, вирішує суперечки, забезпечуючи рівність усіх суб'єктів правовідносин перед законом і судом, відповідність шкоди, заподіяної злочином, суспільному покаранню.

Юридично визначений рівень відповідальності означає для правоохоронної діяльності міру відновлення справедливості за принципами права, установлену на офіційному рівні, однаково обов'язкову для всіх.

Прийняття справедливого рішення та визначення міри відповідальності в конкретній справі вимагає врахування різних інтересів сторін і полягає в знаходженні компромісу. Таким чином, соціальна справедливість виявляється в компромісі суспільних інтересів окремих людей та соціальних груп. Відповідальність визначає, з одного боку, міру відповідності обов'язкові, а з іншого – міру впливу держави, уособленого в діяльності органів внутрішніх справ, на порушника чи можливого порушника прав і обов'язків, гарантованих державою.

Використання у практиці правореалізації та правоохорони критеріїв справедливості та чітко визначеної юридичної відповідальності беззастережно припускає істинність, об'єктивність, правильність, обґрунтованість правового реагування на ту чи іншу діяльність, безсторонність і незалежність з боку працівників органів внутрішніх справ у розв'язанні правових суперечок і конфліктів, припускає рівність усіх учасників правовідносин перед законом і судом, відповідність злочинних дій, шкоди, заподіяної ними потерпілій стороні, відповідності обраної міри юридичної відповідальності покаранню. У такий спосіб можна забезпечити відповідність між цілями законодавця й правоохоронними засобами їхнього досягнення працівниками органів внутрішніх справ.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено і запропоновано нове вирішення наукового завдання, що полягає в комплексній дескрипції філософсько-правового виміру реалізації принципів справедливості та відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ.

Основними результатами дослідження є такі положення:

1. Застосування філософсько-правової методології щодо інтерпретації цивілізаційних феноменів справедливості та відповідальності дає змогу розглядати їх як певні змістовні культурно-свідомісні елементи розвитку суспільства і держави, певні соціокультурні інститути, що мають пріоритетним завданням впорядкування правових відносин на основі ідеологем гуманістичної парадигми.

Філософії права властивий методологічний потенціал, який дозволяє досліджувати реалізацію принципів справедливості та відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ крізь призму таких аспектів: онтологічного (вивчення буття цивілізаційних феноменів справедливості і відповідальності та їхньої реалізації в діяльності органів внутрішніх справ); гносеологічного (аналіз пізнавальних можливостей людини в питанні осягнення сутності справедливості і відповідальності та втілення її у правовій системі); аксіологічного (з'ясування ціннісних характеристик справедливості та відповідальності для аксіосфери діяльності органів внутрішніх справ, презентація їх значення для процесу формування правової держави та громадянського суспільства); праксеологічного (виявлення умов актуалізації справедливості і відповідальності у практичній площині суспільної життєдіяльності та практичної роботи органів внутрішніх справ); герменевтичного (дослідження інтерпретацій справедливості та відповідальності в різних парадигмальних і темпоральних координатах); антропологічного (відображення кореляційних зв'язків справедливості та відповідальності в контексті осмислення людської екзистенції).

2. Формування демократичної правової держави детермінує визнання пріоритету принципів справедливості та відповідальності в методології державотворення та правотворення, що, зокрема, виявляється в діяльності працівників правоохоронних органів. Очікування соціуму, пов'язані із втіленням принципів справедливості й відповідальності у правовій дійсності, визначають шляхом критичної оцінки людьми своїх природних прав, аналізу чинних законів та підзаконних нормативно-правових актів з позиції бінарних конструктів «справедливість – несправедливість», «відповідальність – безвідповідальність», формування уявлень про справедливі норми і форми суспільних та політичних відносин, а також їх зв'язку з відповідальністю за їхнього порушення.

3. Розвиток правової держави як необхідної умови ефективної реалізації механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина сприяє появі нових концептуальних підходів до осмислення організаційно-правових засад діяльності органів внутрішніх справ. Важливим є те, що трансформаційні процеси мають стосуватися не тільки вдосконалення форм, методів та засобів функціонування вказаних державних органів, а й ґрунтування їхньої діяльності на філософсько-правових засадах справедливості й відповідальності. Зокрема, йдеться про формування антропологічно зорієнтованої аксіосфери діяльності працівників органів внутрішніх справ, структура якої повинна компонуватися базовими загальнолюдськими цінностями, зокрема принципами справедливості та відповідальності.

4. Філософсько-правовий аналіз справедливості і відповідальності дозволяє виявити сутнісні ознаки цих категорій, дослідити різні аспекти й контексти його функціонування в суспільному житті. Апелюючи до концептуального інструментарію філософських дискурсів, осмислення сутності феноменів справедливості та відповідальності доцільно здійснювати у двох вимірах: теоретичному, що передбачає дослідження еволюції філософсько-правового розуміння справедливості і відповідальності в

соціогуманітарному просторі, та практичному, що детермінує дослідження екстраполяції інтенцій справедливості і відповідальності у процесі державотворення та формування громадянського суспільства.

Справедливість виражає міру суспільної відносної (історично зумовленої) відповідності різних соціальних явищ і вчинків. Невідповідність між правами й обов'язками, внеском і винагородою оцінюється суспільною свідомістю як несправедливість. У такому випадку суспільство покладає обов'язок відповідальності за порушення дії цих принципів.

Відповідальність означає усвідомлення індивідумом, соціальною групою, суспільством свого обов'язку перед іншими, розуміння суті цього обов'язку та його значення для мотивації власних вчинків, узгодження власних і загальних інтересів, узгодження інтересів з обов'язками, завданнями, що виникають у зв'язку з потребами індивідуального та суспільного розвитку. Будучи одним з найскладніших феноменів в теорії вольових якостей, відповідальність називають «якістю вищого порядку» через тісний взаємозв'язок цієї категорії з такими світоглядними установками особи – емоційною та етичною. Як внутрішньо орієнтована якість відповідальність відображає схильність особи дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих соціальних та національно-культурних норм, виконувати свої обов'язки і бути готовим відповісти за власні дії перед самим собою і суспільством.

Справедливість та відповідальності співіснують з такими рисами, як чесність, гідність, здатність до самопожертви та співчуття до інших, наполегливість, стійкість, витримка тощо. Цей зв'язок виявляють у характері людини, її почуттях, світогляді, у різних виявах поведінки. Отже, ці категорії доцільно розглядати як компоненти свідомості людини в контексті її духовної діяльності.

Отож поняття «справедливість» та «відповідальність» є філософсько-правовими полідисциплінарними категоріями, що, перебуваючи в когерентному зв'язку, відображають конкретно-історичні уявлення про міру

належного (моральний аспект), міру відповідності різних соціальних явищ та вчинків (соціальний аспект), трактування цієї міри у свідомості особи (психологічний аспект), закріплення в нормах права (правовий аспект), відображення в гуманітарній політиці держави (політичний аспект), актуалізації в системі загальносуспільних ідей, поглядів (ідеологічний аспект).

5. У правовій державі важливою є відповідність між вітальними, соціокультурними потребами людини та можливостями їхньої реалізації, справедливим доступом до духовних і матеріальних благ, справедливим покаранням за неправомірну поведінку. Справедливість і відповідальність можна розглядати у причиново-наслідковому зв'язку з поняттям «провина», суть якої полягає в усвідомленні людиною наслідків завданої шкоди. Провина пов'язана, передусім, із правопорушенням, хоча людина не завжди готова це усвідомити, намагаючись перекласти власну провину на інших осіб, знайти причини своєї провини. Однак, попри усвідомленість людиною своєї провини на філософському, психологічному чи моральному рівнях, з юридичного погляду провину встановлює лише суд. У цьому випадку справедливість набуває нового контекстуального значення, що виявляється у вираженні правового покарання, встановленого правосуддям. Водночас вбачається можливим трактувати справедливість як регулятор міжособистісних відносин, у яких виражений принцип справедливої дії не того, хто справедливо діє стосовно себе, а того, хто справедливо діє стосовно інших осіб. Отож справедливість відображає не тільки співмірність ідеалу зі сущим, а й співмірність між покаранням і відповідальністю

Обґрунтування юридичної природи концептів «справедливість» та «відповідальність» дозволяє визначити справедливість як обов'язковий атрибут демократичної, правової держави, який корелюється із суб'єктивними правами, свободами та обов'язками, а відповідальність – як реакцію держави на здійснене правопорушення.

6. Дослідження уявлень про верховенство права та дотримання закону в суспільстві, створення умов і гарантій для ефективної реалізації прав і свобод, утвердження принципів справедливості та відповідальності є достатньо важливими в нинішніх умовах активізації глобалізаційних тенденцій. На основі правозастосовної практики переконуємося: імплементація міжнародних стандартів правоохоронної діяльності потребує розробки нових засад функціонування правоохоронних органів, зокрема й органів внутрішніх справ України. Саме в цьому аспекті апологія справедливості та відповідальності в роботі правоохоронних органів України може виявити свою автентичну цінність. Утім, попри існування певних відмінностей, норми національного та міжнародного права характеризує єдність трактування справедливості та відповідальності як методологічних засад гуманістичної моделі організації державного і суспільного ладу.

7. Поняття «справедливість» може відображати і наявний, і такий, якого ще не існує (але бажаний) стан речей, тому її можна розглядати як діалектику належного і суцього. Звуження поля дії відповідальності пропорційно розширює поле дії страху та невпевненості і, як наслідок, стимулює зростання несправедливості через свободу в інституційних межах, довільну свободу суб'єктивності, що спричинює глобальну кризу сучасного суспільства. Справедливість і відповідальність мають бути об'єктивною основою правового регулювання відносин. Якщо зміст норм права України ґрунтуватиметься на принципах справедливості й відповідальності, сутність справедливого правового регулювання відобразиться і в наявній правовій матерії. Як наслідок, феномени справедливості та відповідальності можна інтерпретувати як критерії, на підставі котрих видається можливим сформулювати висновки про якість правової системи та її ціннісні домінанти.

8. Справедливість та відповідальність виражають не тільки у праві, а й у економіці, політиці, соціальній сфері тощо. Проте у зв'язку з тим, що саме у праві концентрують економічні, соціальні передумови розвитку суспільства та держави, воно найчастіше й піддане критичному оцінюванню з боку

суспільства. Основною формою реалізації справедливості та відповідальності є відображення у правовій системі міри забезпечення в позитивному праві суб'єктивних прав та свобод, гарантування можливостей їхньої реалізації та функціонування ефективного механізму захисту і відновлення у випадку порушення, обмеження тощо. У цьому контексті вагоме значення має усвідомлення фундаментальних засад функціонування та вдосконалення правового регулювання діяльності працівників органів внутрішніх справ для того, щоб забезпечити належний баланс дихотомії «справедливість – відповідальність» у правозастосовній практиці, коли закріплені в законодавстві догми мають продемонструвати свою дієвість.

9. Справедливість та відповідальність як певні форми суспільного буття обумовлюються необхідністю підпорядковувати, координувати і регулювати в процесі суспільної діяльності дії одних з діями інших, приватний інтерес погоджувати із загальним в межах наявного правового поля. Роль органів внутрішніх справ полягає в забезпеченні гармонії взаємодії суб'єктів правових відносин, яка досягається завдяки реалізації справедливості та відповідальності в кожному конкретному правовому випадку. У системі, яка охоплює імплікацію чотирьох компонентів: «особа» – «суспільство» – «право» – «державу», органи внутрішніх справ, здійснюючи представництво держави, є однією з основних рушійних сил для забезпечення справедливості та відповідальності. Отож можна стверджувати, що саме в діяльності працівників органів внутрішніх справ імпліцитно відображено рівень справедливості та відповідальності, імplementований у площину сучасного правотворення, правореалізації та правозастосування в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С.С. Проблемы теории права / С.С. Алексеев // Алексеев С.С. Собрание сочинений : в 10 т. – М. : Статут, 2010. – Т. III. – 781 с.
2. Алексеев С.С. Философия права и теория права / С.С. Алексеев // Алексеев С.С. Собрание сочинений : в 10 т. – М. : Статут, 2010. – Т. VII. – 520 с.
3. Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Норма, 1999. – 712 с.
4. Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация : гражданско-правовая защита / А.Л. Анисимов. – М. : Юристъ, 1994. – 79 с.
5. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
6. Бабаев В.К. Презумпции в российском праве и юридической практике / В. К. Бабаев // Проблемы юридической техники. – Нижний Новгород, 2000. – С. 77–82.
7. Бабич І.Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І.Г. Бабич; Одеська національна юридична академія. – О., 2006. – 183 с.
8. Бабич І.Г. Принцип справедливості, принцип права чи принцип законодавства / І.Г. Бабич // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 25. – Одеса : Юрид. л-ра, 2006. – С. 244–248.
9. Бандура О.О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві / О.О. Бандура // Проблеми філософії права. – Т.І. – Київ-Чернівці: Рута, 2003. – С. 111–115.
10. Банчук М.В. Громадянське суспільство в Україні : поняття і реальність / М.В. Банчук // Людина і політика. – 2003. – №1 (25). – С. 42–49.
11. Банчук М.В. Правопорядок і безпека особистості в громадянському суспільстві / М.В. Банчук // Трибуна. – 2002. – № 9–10. – С. 36–37.

12. Барышков В.П. Аксиология личностного бытия / В.П. Барышков. – М.: Логос, 2005. – 192 с.
13. Бедь В.В. Юридична психологія : Навчальний посібник / В.В. Бедь. – К. : МАУП, 2004. – 436 с.
14. Белобородов А.Г. Образ права как смысловой уровень правового сознания и его особенностей у преступников : автореф. дис. . канд. псих. наук: 19.00.06 / А.Г. Белобородов. – М., 1999. – 29 с.
15. Бербешкина З.А. Справедливость как социально-философская категория / З.А. Бербешкина. – М. : Мысль, 1983. – 204 с.
16. Берекашвили Л.Ш. Обеспечение прав человека и законности в деятельности правоохранительных органов / Л. Ш. Берекашвили, В.П. Игнатов. – М. : Щит-М, 2006. – 272 с.
17. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / под. общ. ред. В.И.Даниленко ; [пер. с фр. Г.В. Чуршукова]. – М. : NOTA BENE, 2000. – 576 с.
18. Білозьоров Є.В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Є.В. Білозьоров; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2008. – 16 с.
19. Бліхар В.С. Кореляція свободи та відповідальності як об'єкт філософсько-правового дослідження / В.С. Бліхар // Митна справа. – 2011. – Ч.2. – Кн.2. – №6 (78). – С. 638–643.
20. Блюмкин В.А. Честь, достоинство, гордость / В.А. Блюмкин. – М. : Юридическая литература, 1963. – 356 с.
21. Боброва Н.А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм. Государственно-правовые аспекты : монография / Н.А. Боброва, Т.Д. Зражевская. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 154 с.
22. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности / А.Т. Боннер. – М. : Российское право, 1992. – 320 с.

- 23.Бородін І.Л. Право, свобода, справедливість – співвідношення понять / І.Л. Бородін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_3/borodin.htm
- 24.Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. – М. : Городец-издат, 2001. – 208 с.
- 25.Бризгалов І.В. Юридична деонтологія. Короткий курс лекцій / І.В. Бризгалов. – К. : МАУП. – 2003. – 48 с.
- 26.Булгаков В.В. Концепция справедливости в праве : дисс. ... канд. юрид. наук / 12.00.01 : / В.В.Будгаков ; Институт права Тамбовского государственного университета им. Г.Р. Державина. – Тамбов, 2001. – 170 с.
- 27.Варламова Н.В. Политико-правовое сознание и развитие самоуправления : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н.В.Варламова; ИГПАН СССР. – М., 1991. – 25 с.
- 28.Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
- 29.Васильчук В.О. Категорія справедливості: філософське, етичне та юридичне розуміння / В.О. Васильчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Правознавство. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 20–25.
- 30.Венгеров А.Б. Теория государства и права / А.Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.
- 31.Віденська конвенція про права міжнародних договорів, 1969 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/995_118
- 32.Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения / Б.С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1975. – 110 с.
- 33.Воронович Б.А. Философский анализ структуры практики / Б.А. Воронович. – М. : Мысль, 1972. – 279 с.

- 34.Гараймович Д.А. Оценочные понятия в современном гражданском праве / Д.А. Гараймович // Цивилистические записки : межвузовский сборник научных трудов. – М. : Статут, 2001. – С. 132–133.
- 35.Гартман Н. Философия ценностей и ценносная этика / Н. Гартман // Этика. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 708 с.
- 36.Герасіна Л.М. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов та ін. – Х. : Право, 2009. – 288 с.
- 37.Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність / В.П. Горбатенко // Проблеми філософії права. – Т.І. – Київ, Чернівці : Рута, 2003. – С. 150–153.
- 38.Гражданское право : в 3 т. / под ред. проф. А. П. Сергеева и Ю.К.Толстого. – М. : Проспект, 2005. – Т. 1. – 776 с.
- 39.Графский В.Г. Всеобщая история права и государства : учебник / В.Г. Графский. – М. : Норма, 2010. – 816 с.
- 40.Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П.Грибанов. – М. : Статут, 2001. – 411 с.
- 41.Гринчишин Н.І. Етичний вимір буття у філософській спадщині Е.Левінаса / Н.І. Гринчишин // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – Харків : ХАІ, 2007. – № 4. – С. 53–59.
- 42.Грищук В.К. Соціальна відповідальність : навчальний посібник / В.К. Грищук. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – 155 с.
- 43.Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В.К. Грищук. – Хмельницьк: Хмельницький університет управління та права, 2012. – 736 с.
- 44.Гуценко К.Ф. Правоохранительные органы : учебник / К.Ф.Гуценко, М.А. Ковалев. – М. : ЗЕРЦАЛО-М, 2001. – 384 с.
- 45.Давидович В.Е. Социальная справедливость : идеал и принцип деятельности / В.Е. Давидович. – М.: Политическая литература, 1989. – 255 с.

46. Декларація принципів толерантності 1995 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_503
47. Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_114
48. Диденко Н.Г. Право и свобода / Н.Г. Диденко, В.Н. Селиванов // Теория права и государства. – 2000. – №5. – С. 24–32.
49. Дубко Е.Л. Идеал, справедливость, счастье / Е.Л. Дубко, В.А. Титов. – М. : МГУ, 1989. – 191 с.
50. Дубровский Д.И. Проблема идеального. Субъективная реальность / Д.И. Дубровский. – М. : Канон+, 2002. – 368 с.
51. Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004
52. Ефимов Ю.И. Отношение философского способа познания к другим формам исследования права / Ю.И. Ефимов, В.В. Макаров // Философия права: научно-теоретический журнал. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. юрид. ин-та МВД России, 2000. – №1. – С. 26–32.
53. Жовтобрюх М.М. Звичаєве право як соціальне явище / М.М. Жовтобрюх // Актуальні проблеми державного управління : науковий збірник. – Х. : УАДУ ХФ, 2000. – № 2 (7). – С. 142–148.
54. Жоль К.К. Философия и социология права: учебное пособие / К.К. Жоль. – К.: Юринком-Интер, 2000. – 480 с.
55. Жуйков В.М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц / В.М. Жуйков. – М. : Городец, 1997. – 326 с.
56. Закон України «Про міліцію» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-12>
57. Закон України «Про систему оподаткування» від 18.02.1997 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1251-12>

58. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7.06.2001 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>
59. Заряев А.В. Ювенальное право / А.В. Заряев, В.Д. Малков. – М. : Юстицинформ, 2005. – 320 с.
60. Здравомыслова О.М. Представления о справедливости и равенстве и правовой опыт населения (по материалам российско-французских исследований) / О.М. Здравомыслова // Мир России. – 2004. – № 3. – С. 72–78.
61. Зражевская Т.Д. Ответственность по советскому государственному праву / Т.Д. Зражевская. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. – 270 с.
62. Зуева А.М. Справедливість як принцип українського звичаєвого права (філософсько-правовий аналіз) / А.М. Зуева // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. Корецького В.М. НАН України. – Київ; Вид-во , 1997. – Вип. 46. – С. 111–114.
63. Иванова С.А. Принцип социальной справедливости в правоприменительной деятельности (теоретические аспекты реализации) / С.А. Иванова // Государство и право. – 2006. – №1. – С. 15–21.
64. Иконникова Г.И. Философия права : учебник / Г.И. Иконникова, В.П. Лященко. – М. : Юрайт, 2011. – 352 с.
65. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе // Избранные труды: в 4 т. – Т.3. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 838 с.
66. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе // Избранные труды : в 4 т. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – Т.1. – С. 194–572.
67. История философии: энциклопедия / сост. А.А. Грицанов. – Мн. : Книжный Дом, 2002. – 1376 с.

- 68.История этических учений : учебник / под. ред. А.А. Гуссейнова. – М. : Гардарики, 2003. – 911 с.
- 69.Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
- 70.Каган М.С. Человек как проблема современной философии / М.С. Каган : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/texts/kagan/man.html>
- 71.Каламкарян Р.А. Международное право : учебник / Р.А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. – М. : Эксмо, 2004. – 688 с.
- 72.Калло Э. Культурное наследие как основа цивилизации / Э. Калло // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия. – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 83–84.
- 73.Келле В.Ж. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса / В.Ж. Келле // Цивилизации. – М. : Наука, 1993. – Вып. 2. – С. 26–34.
- 74.Капец В.П. Основания философской антропологии: методические рекомендации / В.П. Капец. – Майкоп : Адыгейский государственный университет, 2001. – 39 с.
- 75.Коваленко Ю.І. Правовий статус працівника органів внутрішніх справ у перехідному суспільстві (порівняльно-правовий аналіз на матеріалах країн СНД) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю.І. Коваленко; Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : Національний університет внутрішніх справ, 2005. – 20 с.
- 76.Ковальська В.В. Організаційно-правові засади діяльності міліції в системі правоохоронних органів держави : монографія / В.В. Ковальська. – Харків : ТД Золота миля, 2008. – 504 с.
- 77.Кодекс законів про працю України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/322-08>
- 78.Коженников О.А. Юридическая ответственность в системе права / О.А. Коженников. – Тольятти : Изд-во ВУиТ, 2003. – 230 с.

- 79.Козловський А.А. Гносеологічні принципи права / А.А.Козловський // Проблеми філософії права. – Київ, Чернівці : Рута, 2005. – Т.ІІІ. – № 1–2. – С. 32–44.
- 80.Козловський А.А. Справедливість як гносеологічний принцип права / А.А. Козловський // Ерліхівський збірник. – Чернівці : ЧНУ, 2002. – Вип.3. – С. 11–17.
- 81.Копан О.В. Загальнофілософська категорія «справедливість» у теоретико-управлінському аспекті безпеки / О.В. Копан // Науковий вісник НАВСУ. – 2002. – № 1. – С. 79–81.
- 82.Копейчиков В.В. Деякі загальні питання правового статусу посадової особи / В.В. Копейчиков, П.І. Павленко // Вісник Академії правових наук. – Харків : Право, 2000. – Вип. № 2 (21). – С. 53–61.
- 83.Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. – М. : Российская политическая энциклопедия РОССПЭН, 2010. – 520 с.
- 84.Костицький М.В. Філософія права : навчальний посібник / М.В. Костицький, Б.В. Чміль. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
- 85.Кравченко А.И. Культурология : учебное пособие / А.И. Кравченко. – М. : Академический проект, 2003. – 496 с.
- 86.Кримінально-процесуальний кодекс України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>
- 87.Крупенин С. М. Философия – время принимать решения / С.М Крупенин // Глобальные проблемы человечества: междисциплинарный научно-практический сборник. – М. : МГУ, 2006. – С. 231–237.
- 88.Курс советского уголовного права : в 2 т. / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д.Шаргородский. – Т.1. [Часть общая]. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 648 с.
- 89.Ладиченко В.В. Гуманістичні основи організації державної влади : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Ладиченко; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 43 с.

- 90.Лазарев В.В. Эффективность правоприменительных актов / В.В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан-го ун-та, 1975. – 260 с.
- 91.Лазарев В.М. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи) : монография / В.М. Лазарев, В.Г. Федорова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. – 132 с.
- 92.Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О.Э. Лейст. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 239 с.
- 93.Лупу А.А. Гражданин и правоохранительные органы / А.А. Лупу, И.Ю.Оськина. – М. : Дело и Сервис, 2011. – 288 с.
- 94.Луцький І.М. Концептуальні виміри справедливості в сучасному українському державотворенні / І.М. Луцький // Мультиверсум. Філософський альманах, 2003. – №38. – С. 3–13.
- 95.Луцький І.М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення : монографія / І.М. Луцький. – Івано-Франківськ : Тернограф, 2005. – 200 с.
- 96.Луцький І.М. Філософсько-правові аспекти демократії та громадянського суспільства в Україні / І.М. Луцький // Мультиверсум. Філософський альманах, 2003. – №34. – С. 13–23.
- 97.Лучик В.О. Ответственность в механизме реализации Конституции / В.О. Лучик // Право и жизнь. – 1992. – № 1. – С. 33–39.
- 98.Максимов С.И. Правовая реальность : опыт философского осмысления / С.И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 338 с.
- 99.Малахов В.А. Етика. Курс лекцій : [навчальний посібник] / В.А. Малахов. – К. : Либідь, 2006. – 384 с.
100. Малахов В.П. Основы философии права / В.П. Малахов. – М. : Академический проект, 2005. – 240 с.
101. Мальцев Г.В. Нравственные основания права / Г.В. Мальцев. – М. : СГУ, 2008. – 552 с.

102. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г.В. Мальцев. – М. : Прометей, 1999. – 419 с.
103. Мантатова Л.В. Стратегия развития: ценности новой цивилизации / Л.В. Мантатова. – Улан–Удэ : издательство ВСГТУ, 2004. – 242 с.
104. Мартышин О.В. Метафизические концепции права / О.В. Мартышин // Государство и право. – 2006. – № 2. – С. 59–68.
105. Матиос А.В. Адміністративна відповідальність посадових осіб у сфері державного управління : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / А.В. Матиос; Інститут законодавства ВРУ. – К., 2006. – 21 с.
106. Международное право : конспект лекцій / сост. В. Е. Живарев. – М. : МИЭМП, 2004. – 96 с.
107. Мелихова Л.В. Основы права / Л.В. Мелихова. – Рн/Д. : Феникс, 2000. – 416 с.
108. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
109. Мирзаханян Е.С. Проблема социальной справедливости и ее рациональных оснований у трактовке Ю. Габермаса и Д. Ролза / Е.С.Мирзаханян // Материалы всероссийской научной заочной конференции «Образование в XXI веке». – Тверь, 2006. – Вып.7. – С. 37–41.
110. Мирзаханян Е.С. Ю. Габермас и Д. Ролз: два подхода к проблеме социальной справедливости и ее рациональных оснований / Е.С. Мирзаханян // Культура и рациональность. – Тверь, 2007. – С. 80–85.
111. Михалкин Н.В. Философия права : учебник / Н.В. Михалкин, А. Н. Михалкин. – М. : Юрайт, 2011. – 400 с.
112. Нагорний О.П. Законність в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ та шляхи її удосконалення : дис... канд. юрид. наук:

- 12.00.07 :/ О.П. Нагорний; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 205 с.
113. Нерсисянц В.С. Философия права : учебник / В.С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.
114. Новая философская энциклопедия : в 4 т.– М. : Мысль, 2010. – Т. I. – 744 с.
115. Новая философская энциклопедия : в 4-х т. – М. : Мысль, 2010. – Т. II. – 634 с.
116. Новая философская энциклопедия : в 4-х т. – М. : Мысль, 2010. – Т. III. – 692 с.
117. Новая философская энциклопедия : в 4-х т. – М. : Мысль, 2010. – Т. IV. – 736 с.
118. Окопник О.М. Органи внутрішніх справ в організаційно-правовому механізмі реалізації влади в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О.М. Окопник ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2007. – 21 с.
119. Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций. Аксиологические аспекты / П.П. Осипов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 135 с.
120. Основы права : учебник / под ред. З.Г. Крыловой. – М. : Высшая школа, 2000. – 400 с.
121. Павленко П.І. Правовий статус службовця органів внутрішніх справ: проблеми загальної теорії : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / П.І. Павленко; Нац. ун–т внутр. справ. – Х. : Національний університет внутрішніх справ, 2003. – 20 с.
122. Пазенок В.С. Справедливість – мрія і реальність / В.С. Пазенок. – К. : Молодь, 1967. – 106 с.
123. Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.

124. Пелих Н.А. Верховенство права – вихідний принцип у діяльності працівників міліції / Н.А. Пелих // Право України. – 2001. – № 4. – С. 88–91.
125. Петрицин Н.Т. До питання про сутність юридичної відповідальності / Н.Т. Петрицин // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – №1. – С. 53–59.
126. Петрицин Н.Т. Ризик та відповідальність у цивільному праві / Н.Т. Петрицин // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – №2. – С. 1–5.
127. Петрухин И.Л. Человек как социально-правовая ценность / И.Л. Петрухин // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 83–90.
128. Плева В.А. Організаційно-правові проблеми матеріальної відповідальності осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В.А. Плева; Нац. акад. внутр. справ. – К. : КНАВС, 1999. – 19 с.
129. Паліюк В.П. Щодо справедливості, добросовісності та розумності в чинному законодавстві України / В.П. Паліюк // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univer.km.ua/visnyk/49.pdf>
130. Поликарпов В.С. Введение в философию / В.С. Поликарпов. – Ростов-на-Дону-Таганрог : ТРТУ, 2003. – 260 с.
131. Правовий звичай як джерело українського права (ІХ–ХІХ ст.) / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наукова думка, 2006. – 280 с.
132. Правоохранительные органы и правоохранительная деятельность / ред. Гасан Мирзоев, Виктор Григорьев. – М. : Юнити-Дана, 2010. – 464 с.
133. Правоохранительные органы / ред. Геннадий Загорский, Николай Петухов. – М. : Дашков и Ко, 2010. – 448 с.

134. Правоохранительные органы / ред. Иван Сыдорук, Алла Ендольцева, Оскиан Галустьян. – М. : Юнити-Дана, 2010. – 480 с.
135. Правоохранительные органы Российской Федерации : учебник / под ред. В. П. Божьева. – М. : Спарк, 2002. – 400 с.
136. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>
137. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник / П.М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
138. Разгельдеев Н.Т. Ответственность по советскому природоохранительному праву / Н.Т. Разгельдеев; под ред. В. Н. Демьяненко. – Саратов: Изд-во Саратовского у-та, 1986. – 146 с.
139. Рене Д. Основные правовые системы современности / Давид Рене, Камилла Жоффре-Спинози. – М. : Международные отношения, 2009. – 456 с.
140. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. – К. : Дух і літера, 2000. – 216 с.
141. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Rikert.html>
142. Рыжаков А.П. Правоохранительные органы : Учебник / А.П. Рыжаков. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 447 с.
143. Ряшко О.В. Громадяни і міліція – партнери. Форми і методи співробітництва (політико-правовий аспект) / О.В. Ряшко // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2002. – Вип.1. – С. 217–231.
144. Ряшко О.В. Законність у контексті профілактики правопорушень в службовій діяльності міліції України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О.В. Ряшко; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 23 с.

145. Саблин Д.А. Права человека : учебное пособие / Д.А. Саблин. – Оренбург: ОГУ, 2004. – 166 с.
146. Савюк Л.К. Правоохранительные органы : Учебник / Л.К. Савюк. – М. : Юристъ, 2004. – 671 с.
147. Самохвалов В.В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Самохвалов; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2008. – 18 с.
148. Самохвалов В. В. Законність та справедливість: проблеми співвідношення / В.В. Самохвалов // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки. – К.: Вид-во Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 9. – С. 18–25.
149. Сендел М. Моральний суб'єкт : лібералізм і межі справедливості / Майкл Сендел // Лібералізм : антологія [упор. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 255–340.
150. Січкач В.О. Використання досвіду поліції зарубіжних країн в діяльності міліції України по забезпеченню прав та свобод людини (організаційно-правовий аспект) : монографія / В.О. Січкач. – Донецьк : НОУЛІДЖ. Донец. від-ня, 2009. – 174 с.
151. Соловьёв В.С. Право и нравственность / В.С. Соловьёв // Власть и право: из истории Русской правовой мысли : [сборник]. – Л. : Ленинздат, 1990. – С. 98–106.
152. Судоустройство и правоохранительные органы : учебник / ред. Ю. Орлов. – М. : Проспект, 2012. – 512 с.
153. Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01: / О.М. Тарасишина ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 182 с.
154. Творін Є.Б. Справедливість як необхідна умова суспільного розвитку / Є.Б. Творін // Мультиверсум. Філософський альманах :

- [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Tvorin.htm
155. Теория государства и права : [учебник] / под ред. А.В. Мелехина. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с.
156. Теория государства и права : [учебник] / под ред. А.С.Пиголкина. – М. : Городец, 2003. – 544 с.
157. Теория государства и права: [учебник] / под ред. В.М.Корельского и В. Д. Перевалова. – М. : Издательская группа ИНФРА-М, 1997. – 570 с.
158. Тихомиров Л.В. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомиров, М. Ю. Тихомирова. – М. : Издание Тихомирова М. Ю., 2009. – 1088 с.
159. Тункин Г.И. Теория международного права / Г.И. Тункин. – М. : Зерцало, 2009. – 416 с.
160. Федотов А.В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А.В. Федотов // Журнал российского права. – №4. – 2001. – С. 39–43.
161. Философия права : [учебник] / под ред. О.Г. Данильяна. – М. : Эксмо, 2005. – 416 с.
162. Флетчер Дж. Основные концепции современного уголовного права / Дж. Флетчер, А.В. Наумов. – М. : Юристъ, 1998. – 512 с.
163. Фомин А.А. Юридическая безопасность – особая разновидность безопасности: понятие и общая характеристика / А.А. Фомин // Государство и право. – 2006. – №2. – С. 72–76.
164. Фромм Э. Душа человека. Ее способность к добру и злу / Эрих Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
165. Хайруллин В.И. Что такое коммунитарная справедливость / В.И. Хайруллин // Государство и право. – 2007. – № 9. – С. 94–101.
166. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М. : Юр. лит., 1974. – 340 с.

167. Цивільний кодекс України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
168. Цимбалюк М.М. Буття прав та правова антропологія / М.М. Цимбалюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип.1. – С. 184–193.
169. Цимбалюк М.М. Буття та усвідомлення права як прагнення балансу свободи й відповідальності / М.М. Цимбалюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – К., 2007. – № 3. С. 18–25.
170. Цимбалюк М.М.: «Надзвичайно ціную розум і професіоналізм» / М.М. Цимбалюк // Віче. – К., 2008. – №23. – С. 33–35.
171. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості : теорія та реальність: монографія / М.М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.
172. Цимбалюк М.М. Правосвідомість у контексті «дилеми» екзистенційного та есенційного аспектів людського буття / М.М. Цимбалюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – К., 2008. – № 3. – С. 9–16.
173. Цицерон. Диалоги о государстве. О законах / Цицерон. – М. : Наука, 1966. – 224 с.
174. Червяцова А.О. Конституційна-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності : теоретико-правовий аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.О. Червяцова; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 20 с.
175. Черников В.В. Правоохранительные органы / В.В. Черников. – М.: Проспект, 2012. – 552 с.
176. Чернобель Г.Т. Право как мера социального блага / Г.Т. Чернобель // Журнал российского права. – 2006. – №6. – С. 88–106.
177. Чирков А.П. Ответственность в системе права : учебное пособие / А.П. Чирков. – Калининград : Изд-во КГУ, 1996. – 77 с.

178. Чичерин Б. Философия права / Б.Н. Чичерин. – М. : Либроком, 2011. – 344 с.
179. Чувилев А.А. Правоохранительные органы : учебное пособие / А.А.Чувилев. – М.: Юриспруденция, 2000. – 176 с.
180. Чукин С.Г. Проблема обоснования справедливости в современной философии права / С.Г. Чукин // История государства и права. – 2004. – № 5. – С. 8–11.
181. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики / Артур Шопенгауэр. – М. : Республика, 1992. – 184 с.
182. Шпренгер Г. Взаимодействие : соображения по поводу антропологического понимания масштабов справедливости / Г. Шпренгер // Государство и право. – № 5. – 2004. – С. 18–23.
183. Юридическая энциклопедия / отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М. : Юристъ, 2001. – 1272 с.
184. Явич Л.С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л.С. Явич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 207 с.
185. Этика : учебник / под. общ. ред. А.А. Гуссейнова и Е.Л. Дубко. – М. : Гардарики, 2006. – 496 с.
186. Besussi A. Giustizia e comunità : saggio sulla filosofia politica contemporanea / Antonella Besussi. – Napoli : Liguori, 1996. – 247 p.
187. Mulhall S. Liberals and communitarians / Stephen Mulhall and Adam Swift. – Oxford : Blackwell, 1992. – 302 p.